

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI”

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-
amaliy birinchi Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

**UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI: maqolalar to'plami
2021y. – 82 bet.**

**Mas'ul muxarrir: “SCIENCE BOX” mas’uliyati cheklangan jamiyati direktori
I.Norov**

SCIENCE BOX

Eslatma!!! To'plamga Respublika Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida ilmiy izlanishlar olib borayotgan yosh tadqiqotchilar, doktorant, pedagoglar, magistrant va talabalarning maqola va tezislari kiritilgan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardirlar!!!

Nukus-2021

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir

*Kenjayev Farhod – Nukus davlat pedagogika instituti Masofadan o‘qitish kafedrası
o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi*

Nashrga tayyorlovchi

Ixtiyorbek Norov – "SCIENCE BOX" mas'uliyati cheklangan jamiyati direktori

Islomboy Tojiboyev - "SCIENCE BOX" mas'uliyati cheklangan jamiyati menejeri

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ	
TILEPOVA GULAYIM History and development of makama in Uzbekistan	5
YANGIBOYEVA SURAYYO, REYIMBAYEVA MARHAMAT Turkiy tillarda kishilik olmoshining qiyosiy tahlili	9
KARIMBOYEVA SHOHIDA BAXTIYOR QIZI Tilshunoslik davr talabi	11
UZAQBAEVA GULJAMAL GENJEBAEVNA Qaraqalpaq tilidagi sóz dizbekleri	14
ILYASOV TURSINBAY MAXSETBAEVICH O’spirimlik jasindag’i balalardin’ fiziologiyaliq o’zgeshelikleri	17
SAYDIAXMATOVA GULIRA'NO, G. NORMURODOVA Bir sarkarda ayol tarixidan	20
URAZBOYEVA ZULXUMOR Kelajak go‘zal bo‘lsa ham, tundek qorong‘u	23
AYDANA NURALIEVA TOQASH QIZI T.Qayipbergenovtiń «Maman biy ápsanası»nda frazeologizmlerdiń qollanılıwı	25
БОЛҚИЕВ ЗОХИД ТОШТЕМИРОВИЧ, АМАНОВ ОЙБЕК АНВАРОВИЧ Жанубий минтақалар шароитида қаттиқ бұғдой нав ва тизмаларининг сифат кўрсаткичлари	28
ГАЙРОВА ОЗОДА, ҲУСУПОВ ИZZАТ Abdulla Qodiriy o'zbek realistik romanchiligining asoschisi.	33
ALTINAY XOJABAEVA DAWLETBAY QIZI T.Qayipbergenovtiń "Maman biy ápsanası"nda somatizmlik frazeologizmlerdiń qollanılıwı	35
KURBANBAEVA JARQINAY KA'MILJANOVNA Psixologik maslahatlar sohasidagi yangi bilimlar	38
JUMANOVA NILUFAR ERPOLAT QIZI Tólepbergen Qayipbergenovtiń "Maman biy ápsanası" shigarmasindagi házirgi máhál feyilleriniń ańlatiliwi	41
KUANISHBAEVA SARIGÚL JAÑABAY QIZI M.Nizanovtiń “Qaraqalpaqlar” shigarmasinda ótken máhál formalariniń qollaniliw ózgeshelikleri	43
SULTANOVA ULMEKEN POLAT QIZI Naqil-maqallarda kelbetlik feyil formalariniń qollaniliwi	45
ҚУРБОНОВА ДИЛДОРА АХМЕДОВНА Мақтаб ўқувчиларнинг жисмоний тарбия шакллари ва усуллари.	47
О’ТАНАЗАРОВА YULDUZ RAVSHAN QIZI, ALIYEV JAVOHIR ESHDAVLATOVICH	49

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Darbu integral yig'indisini Maple dasturida hisoblash	
ВАФОЕВА МАВЛУДА БОБОМУРОДОВНА АБДУАЗИМОВ АКБАР МУХТОРОВИЧ Экишдан олдин кузги буғдой уруғларига ишлов беришнинг дала унувчанлигига таъсири	54
МИРЗАЕВ НУРИДДИН ФАЙЗУЛЛАЕВИЧ АБДУАЗИМОВ АКБАР МУХТОРОВИЧ Соя навлари 1000 та дон массасига азотли ўғитлар меъёрининг таъсири	57
MUHABBAT ALLAMBERGENOVA SARBINAZ MARKABAeva Uliwma orta bilimlendiriw sipatin basqariwdiń zamanagóy usillari	60
KALIBAEVA AYNURA AWESBAEVNA Б. Қайыпназаров - дослықты жырлаушы шайыр	65
MATMURATOVA MUYASSAR, DAVEKEVA ULDAVLAT O'zbek tilining hozirgi globallashuv jarayonida qo'llanilishi	68
DINORA KARIMBOYEVA RUSTAM QIZI Shodmonqul Salom she'rlarida anafora san'ati	70
MATMURATOVA MUYASSAR Ona tili darslarida lug'at boyligini oshirish yo'llari	73
KALKORAZOVA SH Kishi jastaǵı balalardıń dóretiwshilik iskerligin rawajlandırıwda muzıkalıq tárbiyanıń áhmiyeti	77
JARILQAGANOVA G.M ALLANAZAROV E.E “Masdpodshoh” dostonida metonimiyalarning uslubiy qo'llanishi	80

HISTORY AND DEVELOPMENT OF MAKAMA IN UZBEKISTAN

TILEPOVA GULAYIM

Student of Nukus pedagogical institute named after Ajiniyaz

Abstract: The art of national makam, which is an integral part of the cultural heritage of our people, with its ancient history, deep philosophical roots, unique artistic style and rich creative traditions, plays an important role in our spiritual life according to history.

Key words: Makam, Ushshaq, dugoh, segoh, chorgoh, Uzbekistan

Introduction: What is makam? What ideas or teachings are expressed in the categories of authority? Why has the art of makam not lost its essence, and therefore its artistic value, for many centuries? In fact, such questions are inextricably linked with multifaceted and interconnected cultural-historical-theoretical issues, as a result of which it is difficult to answer them one way or another. Therefore, it seems expedient to look for answers to our questions in these art salsa. Indeed, "any musical culture should be understood not only as a material-acoustic phenomenon, but, first of all, as a socio-historical phenomenon." The history of status can be divided into two major periods. The content of the first period is the study of the very ancient roots of the maqoms from the point of view of space and time, the layers of the first melody. Of course, at that time there were no literal positions known to us. The process of formation of the system of authorities, which has already reached us, is conditioned by a certain stage of socio-cultural development, about which (the second period) we will move on to a more detailed conclusion.

Main part: It should be noted that although there are no special musical pamphlets that help to study the ancient layers of maqom melodies, the most basic and important sources in this regard have survived to our time. It is "Shashmaqom", "Xorazmmaqomlari" and "Farg'ona-Toshkent maqomyollari", which have inherited a great spiritual heritage from our ancestors. On the basis of a competent understanding and analysis of the special "language" structures (syntax) of maqom melodies, it is possible to identify the musical layers of different periods that are harmonized in them. At the same time, we can draw the necessary conclusions from the content of known narrations.

At the same time, if we look at the music of maakmsin Uzbekistan (Shashmaqom, Khorezm makoms, Fergana-Tashkent makam roads), each of them has the most perfectly organized curtain (sound) structures on the basis of unique

melodies. It attracts our attention. Who and when created these nagamot associations, the 7 main curtains of which are built on the ratio of harmonious, melodic sounds? Based on the logical considerations in this regard, it is possible to assume that the time of their formation dates back to later times, that is, to the centuries when the art of music developed. But the history of world music denies such a conclusion. This is because the main step (curtain) sound systems, similar to the maqom curtains, have been known to the East-West music culture since ancient times. In particular, the ancient Greeks not only knew several types of such associations, but also noted their special role in human education. The sage Pythagoras (Pythagoras) studied the causes of the extraordinary effects of perfect curtains on the human soul by mathematical methods (these methods were later used by medieval Eastern musicologists). In the end, they contain a sufficient proportion of harmonic sounds (octave-2: 1; quintet-3: 2; quartet-4). : 3) detected. This means that perfectly organized curtain structures were not originally created on a scientific and theoretical basis, but the beautiful melody harmonies in them were discovered on a scientific basis.

According to scholars, the earliest examples of makams were inherited from the prophets. In particular, in the second half of the XVI century - the first quarter of the XVII century, our compatriot, famous musician and scientist Darwish Ali Changi in his pamphlet "Tuhfatus-surur" reported that at first there were seven statuses associated with the names of seven prophets. The status of "True" is from Adam, "Ushshaq" is from Noah, "Nava" is from David, "Hijaz" is from Job, "Husayn" is from Yaqub, and "Rahawi" is from Muhammad. are given. The author also states that he relied on the opinion of such highly respected teachers as Hodja Abdulkadir ibn Maroghi, Hodja Safiuddin ibn Abdulmomin, Sultan Uvays Jaloir. It should be noted that the terms "spirit", "tariqa", "ravish", which mean "way" before the term "makam" in the music of makams, can be used to support the information stated by Darwish Ali Changi. The prophets, who were the messengers of God on earth, showed people the way to true happiness. The examples of spiritual teachings left by them were highly valued among the communities and passed down from generation to generation as a beautiful spiritual heritage. The perfect curtains, which are most pleasing to the human ear and perception, were first created on the basis of this heritage (or through theoretical study), and then various melodies were developed on the basis of these (curtains) "ways". (or new samples of melodies have been created).

This means that as a result of the gradual development of simple-looking ancient melody structures along the seven main curtains of certain statuses, which were originally in the range of two (Dugoh), three (Segoh) and four (Chorgoh) sounds, it can be said that new levels of quality (ie status) had emerged. It was at the level of these qualities that they were included in the new system of authorities

(Shashmaqom, Khorezmmakams - Dugoh and Segoh, Fergana - Tashkent makams Dugoh, Segoh and Chorgohmakams). The logical conclusion is that in this process, the double names, such as Segohi-Hijaz, Dugohi-Husseini, Chorgohi-Zangula, which were used earlier, gradually lost their meaning. This is because the branches (tunes) were so naturally absorbed in them during the development of the makam curtains that the names of these branches represent not only new melodies that are considered only within these curtains, but also these perfect curtains themselves. had become concepts. Therefore, it should be noted that the "life" of the curtains of the status of Husseini, Hijaz and Zangula continues in the context of the examples of status known today as Dugoh, Segoh and Chorgoh.

a) Therefore, based on the results obtained, it became possible to imagine the ratio of "tax-leech" in mysticism in the system of Twelve Statuses as follows:

b) each of the Twelve statuses, classified as perfect curtains, appears in place of the "leech" (musical "path");

c) the simple structure (Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh, NavruzBayot, etc.) belonging to the ancient layers of folk music gives a distinctive image of the tax "passenger";

d) in the practice of music, subdivisive melodies develop to the required (perfect) level of quality, based on the curtain stages of a particular status. Therefore, in this process, the seven main sound-stages of the perfect curtains are used as makam (i.e., the base curtains of the melody structure).

This means that "status" also means a certain creative style of development in music, "from imperfect to perfect." Summarizing the above, we add the following to the definition of status:

I. Status is the wisdom reflected in the sounds. At the heart of these wisdoms is man's ascension to spiritual maturity and thus the attainment of truth.

II. Makam is a perfect combination of curtains, which is a unique musical expression of the stages of the sect, and a method of developing the theme of the melody in a certain way (from bottom to top).

Conclusion: These definitions of makam apply not only to the Twelvemaqoms, but also to the Shashmaqom, Khorezmmaqoms and the Fergana-Tashkent maqom roads. In this case, along with the word "maqom" in their components, there are also "samo", "gardun", "kalandar", "samandar", "giryra", "nola", "charkh", "faryod", "saqiynoma". The use of many mystical terms, as well as the singing of ghazals with high love (Hafiz, Jami, Sakkoki, Lutfi, Navoi, Mashrab, Bedil, etc.) in the main verses, as well as Musically, on the basis of perfect scenes (as an artistic reflection of the processes of the sect), the themes of melodies can be developed in a consistent manner, and the principle of showing their peak qualities can be cited as evidence. But the most important proof is the music of makams, which

is run with great love. Because in the content of music the real beauty of the pure spirit, the spiritual attack on the True Truth is expressed. Therefore, one of the main reasons why makams have not lost their artistic value over the centuries and, at the same time, has taken root in the hearts of millions of people, is explained by their beautiful melodies and unique forms, which are full of deep meanings. . After all, any beauty deprived of spirituality is ultimately unpleasant.

This means that makams have become a great event not only for the music culture of the East, but also for mankind. After all, maqams are our spiritual melodies that awaken in people pure, sacred feelings, and encourage the soul to rise above its barriers to lust.

References.

1. Change Darwish Ali. A treatise on music. (translated from Persian-Tajik by D. Rashidova) Manuscript library of the Research Institute of Art History Inv. H879 s. 23-29.
2. Nazarov A. F. The book of songs of al-Isfahani in the aspect of interregional musical-transcultural processes. Dis. Can. Is-I, library of the Research Institute of Art. Inv N812, p. 37
3. Herzman E. Byzantine music history. L., 1988 p. 26
4. KorogliKh. G. Mutual convoy of the epos of the peoples of Central Asia, Iran and Azerbaijan. M., 1983, p. 8
6. Gafurbekov T.B Creative resources of the national monody and their prolemlenie in the Uzbek Soviet music. T., Fan, 1987, p. 8-11
7. Matyokubov O.R Introduction to the basics of professional music in the oral tradition. T., Teacher, 1983, p. 7
8. Rajabov Ishaq. Statures. Tashkent., (Manuscript) Library of the Institute of Art History, Inv. N843, b. 61
9. Yunusov R. Yu. Uzbek folk music (scientific and methodological recommendations) Part II, T., 2000, p. 24
10. Ibn Arabshoh. History of Amir Temur, T., Labor, 1992, p. 86-87
11. Fitrat. Uzbek classical music and its history. T., Fan, 1993, p. 39-40
12. Kavkabiy Najmiddin. Risolai music. Narrative of the treatise Duvozdahmaqom. Edited, researched and commented by AskaraliRajabov. Dushanbe, Irfon, 1985, p. 65 (We used Ismail Bekjon's translation to translate the content of the college into Uzbek.)
13. N. Kavkabiy. References. B. 48; Abdurahman Jami. Treatise on music. T., AN UzSSR, 1960, p. 85

TURKIY TILLARDA KISHILIK OLMOSHINING QIYOSIY TAHLILI

YANGIBOYEVA SURAYYO, REYIMBAYEVA MARHAMAT

Qoraqalpoq davlat universiteti, talaba
e-mail: surayyoyangiboyeva2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillardagi olmoshlarning qo‘llanilishi qiyosiy jihatdan tahlilga tortilgan, ya’ni kishilik olmoshining turkiy tillarda qo‘llanilishi qiyosiy usullar bilan misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: olmosh, kishilik olmoshi, birlik, ko‘plik, men, sen, biz, siz, u(lar), etimologiya.

Turkiy tillarning ilk davrida ya’ni qadimgi turkiy til davrida ham olmoshlar mustaqil so‘z turkumi tarkibidan joy olgan. Hozirgi turkiy tillarda olmoshlar nomlash va so‘z yasash xususiyatiga ega emasligi bilan boshqa so‘z turkumlaridan farq qilgani kabi, qadimgi turkiy tilda ham ana shu xususiyatlarga ega. Qadimgi turkiy til davrida ham olmoshlar o‘zining semantik va funksional xususiyatlariga qarab hozirgi turkiy tillardagi kabi yetti guruhga, ya’ni 1) kishilik olmoshlari; 2) o‘zlik olmoshlari; 3) ko‘rsatish olmoshlari; 4) so‘roq olmoshlari; 5) belgilash olmoshlari; 6) bo‘lishsizlik olmoshlari; 7) gumon olmoshlariga bo‘lingan. Shulardan kishilik olmoshining turkiy tillarda qo‘llanilish etimologiyasiga to‘xtalib o‘tamiz.

Xususan, qadimgi turkiy tilda kishilik olmoshlari birinchi va ikkinchi shaxsda maxsus so‘zlar bilan ifodalangan, uchinchi shaxsda ko‘rsatish olmoshidan kishilik olmoshi sifatida foydalanilgan. Ushbu davrda kishilik olmoshlari birinchi va ikkinchi shaxsda bən, mən shakliga ega: bən / To‘n/ , mən / Kt/ . Ikkinchi shaxs kishilik olmoshlari sən shakliga ega. Birinchi va ikkinchi shaxs ko‘pligi bız / bis/ , siz / siz/dir. Turkologik adabiyotlarda kishilik olmoshlarining birinchi va ikkinchi shaxs shakllari qadimgi davrda bi va si shaklida bo‘lgan , ularning tarkibidagi -n tovushini birlik ifodalovchi, -z tovushini esa ko‘plik ifodalovchi shakl deb hisoblaydilar.

Ammo qadimgi turkiy tilda mazkur kishilik olmoshlari bi va si shaklida uchramaydi, balki /bən/ mən, sən, biz va siz shaklida uchraydi: Mən tang‘ach qag‘anta bədizchi kəlurtim /Kt/ - Men tabg‘ach xoqonidan naqqosh keltirdim kabi. Shu sababli olmoshlardagi n, z ni sonni ifodalaydi deyishga hech bir asos yo‘q. Olmoshlarning mən, man, sən, san shakllarida kelishi to‘g‘risida XI asrda yashab ijod etgan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘oti-t-turk” asrida to‘gri izoh bergan. Uchinchi shaxs kishilik olmoshlari ol, ul egalik va kelishiklar bilan

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

turlanganda va ko‘plik qo‘shimchasini olganda esa an, ən shakllarida bo‘lgan, ya’ni uning tarkibida fonetik o‘zgarish sodir bo‘ladi[1:71-72].

Eski turkiy til davriga kelib kishilik olmoshlarida bir muncha o‘zgarishlar yuz bergan. Bu davrga kelib ko‘rsatish olmoshi kishilik olmoshi o‘rnida qo‘llanilishi kamaygan. Xususan, uchinchi shaxs birligida ol // ul bo‘lib, kelishiklar bilan turlanganda a (n) – shaklini oladi: anar, anı, andın. Kishilik olmoshlari turlanganida mendin, sendin, bizdə, sizgə bilan bir qatorda meningdin, seningdin, bizingdə, sizingə shakllarida ham uchraydi[2:104].

Yillar o‘tishi bilan kishilik olmoshlari shakl jihatidan bir muncha o‘zgarishlarga uchragan bo‘lsa ham oldingi ma’noda, ba’zilari esa oldingi shaklda bugungi kunda ham qo‘llanilib kelinayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Hozirgi turkiy tillarda qo‘llanilib kelinayotgan kishilik olmoshlarini ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, ushbu tillarda qadimgi hamda eski turkiy til shakllarini uchratamiz. Masalan, turk tilida kishilik olmoshlari shakl jihatidan qadimgi turkiy tilga o‘xshashdir. Turk tilida ham kishilik olmoshlari shaxslarni bildiruvchi so‘zlardir. Kishilik olmoshlari uchta: so‘zlovchi, tinglovchi, ismi tilga olingan shaxs. Ular grammatikada birinchi shaxs, ikkinchi shaxs, uchinchi shaxs deb ataladi. Shaxslar birlikda va ko‘plikda bo‘ladi. Shunga ko‘ra ushbu tilada uchta birlik va uchta ko‘plik shaxs ajratiladi:

Birlik: 1-shaxs ben – so‘zlovchi; 2-shaxs sen – tinglovchi; 3-shaxs o – ismi tilga olingan.

Ko‘plik: 1-shaxs biz – so‘zlovchi; 2-shaxs siz – tinglovchi; 3-shaxs onlar – ismi tilga olinganlar[6:57]. Kishilik olmoshining 1-shaxs birlik shakli, 3-shaxs ko‘plik shakli qadimgi turkiy tildagi shaklda qo‘llaniladi. Qolgan shakllarda esa deyarli farq sezilmaydi.

Bunday o‘xshashliklar boshqa turkiy tillarda ham ko‘plab uchraydi. Xususan, quyida o‘zbek, turkman hamda qirg‘iz tillarida kishilik olmoshlarining qiyosini ko‘rishimiz mumkin.

	O‘zbek tili	Turkman tili	Qirg‘iz tili
Birlik	1-shaxs - men 2-shaxs - sen 3-shaxs – u	1-shaxs - men 2-shaxs - sen 3-shaxs – ol	1-shaxs - men 2-shaxs - sen 3-shaxs – al
Ko‘plik	1-shaxs – biz 2-shaxs - siz 3-shaxs - ular[5:259-260]	1-shaxs – biz 2-shaxs - siz 3-shaxs – olar[4:93-94]	1-shaxs - biz 2-shaxs – siz (sizder, siler) 3-shaxs – alar[3:139-140]

Ko‘rib turganimizdek ushbu tillarda ham kishilik olmoshlari bir biridan deyarli farq qilmaydi. Birgina farq bu 3-shaxs birlik va ko‘plik shaklidir. Bu olmoshlarning ham farqli ekanligining sababi fonetik jihatdan har bir tilning o‘z talaffuzlaridan kelib

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

chiqqan holda moslashtirib olganidandir. Bunday o‘xshashliklarning asosiy sabablaridan biri esa ushbu tillarning kelib chiqish etimologiyasining bir ekanligi, ya’ni bir oilaga mansub ekanligidadir.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. Toshkent. “O‘qituvchi”. 1989. 71-72-b.
2. Aliyev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan. Toshkent. “O‘ZBEKISTON”. 1994. 104-b.
3. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. “Саһат”. 1997. 139-140-b.
4. Häzirki zaman türkmen dili morfologiya. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy.2015. 93-94-b.
5. R. Sayfullayeva, Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. “Fan va texnologiya”. 2009. 259-260-b.
6. Xudoyberganova Z., Hamidov X. Turk tilining nazariy grammatikasi. Toshkent.2015. 57-b.

TILSHUNOSLIK DAVR TALABI

KARIMBOYEVA SHOHIDA BAXTIYOR QIZI

Nukus Davlat pedagogika instituti

Turkiy tillar fakulteti O‘zbek tili kafedrasida o‘qituvchisi

Til biror bir millat uchun xos bo‘ladi, shu millatning tarixan qadimiyligi bilan ham baholanadi. O‘zbek tili ana shunday boy millatning tilidir. Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov o‘zining “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” asarida shunday yozadi: “O‘z ona tilini bilmagan odam o‘zining shajarasini, o‘zining ildizini bilmaydigan kelajagi yo‘q odam, kishi tilini bilmaydigan odam uning dilini ham bilmaydi”. Shuningdek, prezidentimizning “Biz ma’naviy qadriyatlarni tiklashni milliy o‘zlikni anglashning o‘shidan, xalqning ma’naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz” deb aytgan so‘zlari bejizga emas, albatta. Ko‘p asrlar davomida shakllangan ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarimizga tayangan, bugungi kunda yangi istiqlol mafkurasi bilan oziqlantirilayotgan, shu bilan birga, bizni umumbashariy ulug‘ ma’naviyat sari yetaklayotgan milliy ongimiz, shuurimiz va dunyoqarashimiz ona tilimizning amaliy jihatlarini zamon talablariga mos ravishda o‘rganish barchamiz uchun muhimdir.

Tilimizdagi ma’nolarning shakli va moddiy ifodalanishi, lisoniy birliklardagi turfa ziddiyat va shakldagi ma’nolarning o‘zgarishi, taraqqiyoti benihoya murakkab

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

jarayon bo'lib, tilday sirli olamning tabiiy takomilini ta'minlaydigan bu zaruriy jarayonlarning qonuniyatlarini kashf etish til ilmidagi azaliy vazifalardan eng muhimidir. Abadiylikka muhrlangan bu qonuniyat so'z ma'no taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Bu kuch ziddiyatlar va ularni ifodalovchi omillar natijasida namoyon bo'ladi. Ma'no va uning taraqqiyoti masalasi tilshunoslikning eng muhim markaziy muammolaridan biri hisoblanishini til tizimidan xabardor har bir kishi juda yaxshi biladi. Tilshunoslik tarixining eng qadimgi davrlaridan boshlab ma'no va uning ifodasi – lisoniy birliklar o'rtasidagi munosabatning tabiati haqidagi bahs muttasil davom etib kelmoqda. Dunyo tilshunosligining paydo bo'lishi, taraqqiyotining ilk bosqichlarida ko'proq ayni shu muammoga, ya'ni so'zning ma'nosi va shakli o'rtasidagi munosabat masalasiga asosiy e'tibor qaratilgan. O'zbek tilshunosligida keyingi yillarda badiiy adabiyot tili muammolari, muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati, yozuvchining u yoki bu til sathi birliklarini qo'llashdagi o'ziga xosliklarni aniq va batafsil ochib berishga mo'ljallangan juda ko'plab tadqiqotlar yaratilib kelinmoqda. Bunday tadqiqotlarning debochasi sifatida bir qator ishlarni ko'rsatish mumkin. Ilk debochalar qatoriga Alisher Navoiyning nasriy va nazmiy asarlarining tili badiiy mahorat jihatidan o'rganilgan, ulug' mutafakkirning badiiy uslubiga xos lisoniy vositalar mohiyatini ochib berishga harakat qilingan. Bugungi kunga kelib badiiy asar tili muammolari bilan shug'ullanishning jiddiy tus olganligi til birliklarining adabiy asarda namoyon bo'lish xususiyatlarini tobora oydin tasavvur qilishimizga, ularning badiiy adabiyotda shakllanishi va badiiy estetik ta'sirini kengroq doirada tushunishimizga ko'makchi vazifasini o'tab kelmoqda.

Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik asrimizning 20-yillarida shakllandi va sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo'ldi. Shuni aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi. Ma'lumki, tilshunoslikning lingvopoetikaga oid bugungi kun taraqqiyotida badiiy tilni o'rganishda ko'proq leksik birliklarning lingvopoetikasiga oid ishlar ko'zga tashlanadi. Adiblar badiiy asarlarining tilini chuqur tahlil etish, leksiksemantik, grammatik birliklarning asardagi badiiy-estetik qimmatini ochib berish va ayni lingvopoetik maqsadlar bilan yoritish borasida X.Doniyorov, S.Mirzayev, Q.Samadov, I.Qo'chqortoyev, M.Mirtojiyev, M. Yo'ldoshev, N.Mahmudov hamda Sh.Shoabdurahmonovlar alohida diqqatga sazovor bir qancha ishlarni amalga oshirishgan. Ko'rinib turibdiki, o'zbek tilshunosligida badiiy asar tilining lingvopoetikasi bo'yicha ancha-muncha ish qilingan. Ammo bu yo'nalishdagi tadqiqotlar doirasi qanchalik katta bo'lishiga qaramasdan, ular badiiy adabiyotimiz

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

tarixida alohida o`rin tutadigan jiddiy asarlarning barchasini qamrab olgan deb bo`lmaydi.

Mustaqillik sharofati bilan ma`naviyatimizning muhim sarchashmasi bo`lgan ona tilimizga hukumatimiz tomonidan jiddiy e`tibor berilmoqda. Milliy tilimizni tadqiq qilishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Bu nafaqat yozuvchilar uchun, balki kitobxon uchun ham bu sohada ma`lum tushunchaga ega bo`lish, imkon darajada sohaga oid leksikalarni mukammal o`rganishni taqozo etadi. Bu ishlarning barchasi albatta, birinchi prezidentimiz I.A. Karimov tashabbuslari bilan amalga oshirilmoqda. “Yoshlarni vatanga sadoqat, yuksak ahloq, ma`naviyat va ma`rifat, mehnatga vijdonan munosabatda bo`lish ruhida tarbiyalash zarur”. Zotan, ta`lim jarayonini, o`qitish sifatini tubdan yaxshilash davlatimiz olib borayotgan ko`p qirrali siyosatda asosiy vazifalardan biri bo`lib qoldi. Uni amalga oshirish uchun esa ma`lum mavzu doirasida keng va atroflicha bilim beradigan hamda bu bilimlarni milliy istiqlol g`oyalari bilan, milliy mafkura va dunyoqarash hamda uzoq yillar davomida shakllangan ma`naviyatimiz bilan uzviy bog`lay oladigan darsliklar, o`quv qo`llanmalari zarur. Tabiiyki, ana shu zaruriyat bilan bog`liq dunyoqarash tilshunoslik ilmini o`qitish jarayoniga ham taalluqlidir. Bu sohani o`rganishdagi ko`plab qonunqoidalar, til materiali doirasidagi o`zgarishlar juda sekinlik bilan amalga oshgan bo`lsa-da, tilning sotsiolingvistik jihatlari, uni amalga qo`llash jarayonining yangicha, zamonaviy talablarga muvofiqlashtirilishi hayot talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so`zlangan nutq, 1997-yil 29-avgust. – Toshkent, 1997, 4-bet.
2. Iskandarova Sh. Leksik-semantik sistema talqinlari. // O`zbek tili va adabiyoti. 2009-yil 2-son, 43-b.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981. С.18.

QARAQALPAQ TILINDEGI SÓZ DIZBEKLERI

UZAQBAEVA GULJAMAL GENJEBAEVNA

Ájiniyaz atındađı NMPInıń Qaraqalpaq tili hám ádebiyat tálım bađdarınıń 3_v
kurs talabası Телефон:+998(93)614 07 99 uzaqbaevagul@mail.uz

ANNOTATSIYA: Bul maqalada Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleri haqqında. Atap aytqanda sóz dizbekleriniń qaraqalpaq tilinde izertleniwi, sóz dizbeginiń turaqlı sóz dizbeginen hám qospa sózlerden ayırmashılıđı hám atawısh, feyil sóz dizbekleri, erkin sóz dizbegi, turaqlı sóz dizbekleri haqqında sóz baradı.

GILT SÓZLER: Atawısh, feyil sóz dizbekleri, erkin sóz dizbekleri, turaqlı sóz dizbekleri, grammatika, semantika, bađınıńqlı hám basqarıwshı.

Til-bul xalıqtın` biybaha baylıđı. Baylanis quralı biz o`z oyimizdi, pikirlerimizdi til arqali basqađa jetkeremiz. Bul ushin ga`plepden paydalanamiz. Ga`p so`zlerdin` so`z dizbeginin` o`z-ara baylanisqa túsken izbe-izlik ta`rtibi negizinde ju`zege keledi. Ha`r qanday dara ma`nistegi so`zler siyaqli, so`z dizbegi ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. So`z dizbegi-bul sintaksislik kategoriya. Sonliqtan ol sintaksistin` izertleytug`in ma`selelerinin`biri. Sintaksistin` tiykarg`birliklerinin` biri so`z dizbegi bolip esaplanadi. Tilimizdegi so`zler bir-biri menen ha`r qiyli baylanisqa tu`sedi. Sózlerdin` bir-biri menen bag`inin`qli baylanisi na`tiyjesinde so`z dizbegi payda boladi. Eki yamasa bip neshe ma`nili so`zlerden du`zilip, bag`inin`qili baylanis na`tiyjesinde bir grammatikalıq pu`tinlik, semantikalıq ma`ni bildiretug`in so`zlerdin` toparin so`z dizbegi deymiz. Misali: kitaptı oqıw, jas bala, jag`imli samal, bag`din` miywesi ha`m t.b. So`z dizbeklerinde bir basqarıwshı (bas), al qalg`anlari bag`inin`qi sin`ar boladi. So`z dizbegi ga`pti du`ziw ushin tiykarg`i material bolip esaplanadi. Qa`legen so`z dizbeklesiw arqali so`z dizbegin payda ete bermeydi. So`z dizbekleri tek grammatikalıq jaqtan g`ana emes, al ma`nilik, logikalıq jaqtanda baylanisadi. Ma`selen, teren` ko`l, qalin` tog`ay so`z dizbeklerin qalin` ko`l, teren` tog`ay dep o`zgerge almaymiz. Demek, so`z dizbegi ma`nilik ha`m grammatikalıq jaqtan bag`ina baylanisqan eki yamasa onnanda ko`p toliq ma`nili so`zlerdin` dizbeginen payda bolg`an sintaksislik birlik bolip tabiladi. So`z dizbekleri tu`rkiy tillerde arnawli tu`rde izertlengen H.A.Baskakovtin` «Словосочетание в каракалпакском языке» Sapievtin` «Tu`rkmen a`debi dilinde so`z tu`zimleri», Balaqaevtin` «Основные типы словосочетаний в казакском языке» ha`m t.b. miynetlerde so`z dizbekleri, olardin` du`ziliw jollari, tu`rleri jo`ninde ken` pikirler aytilg`an. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde so`z dizbekleri

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

H.A.Baskakovtin` «Qaraqalpaq tilindegi atributiv so`z dizbeklerinin` tu`rleri», «Qaraqalpaq tilindegi so`z dizbekleri» maqalalarinda, E.Da`wenovtin` «Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi so`z dizbekleri» ha`m «Qaraqalpaq tilindegi feyil so`z dizbekleri ha`m olardin` du`ziliw jollari» degen arnawli miynetlepide so`z dizbeklerin ken` tu`rde izertlegen. Sonday-aq, «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi»nda so`z dizbekleri, olardin` rlepi haqqinda aytilg`an. So`zler bir ma`nini bildirse, so`z dizbegi en` kemi toliq ma`nili eki so`zdin` sintaksislik baylanisiwinan payda bolg`an qospa tu`sinikti an`latadi. Ma`selen, belgili adam, jag`imli samal, altin saat, gu`llengen awil h.t.b. Bul so`z dizbeklerinin` sin`arlari tek bir so`z emes, al basqa so`zler menende dizbeklesip keledi.

Misali: uzin bala, jas bala, jaqsi bala, aqilli bala h.t.b. tu`rinde o`zgeritiwge boladi. Usi o`zgesheliklerine qaray tilimizdegi so`z dizbekleri eki tu`rli bolip keledi.

1.Erkin	so`z	dizbekleri.
2.Turaqli	so`z	dizbekleri.

Grammatikaliq qurilisi jag`inan erkin so`z dizbegi de, turaqli so`z dizbegi de birdey, al semantikasi jag`inan pu`tkilley parq qiladi. Sonliqtan erkin so`z dizbegi-grammatikada, al turaqli so`z dizbegi leksikologiyada u`yreniledi. Erkin so`z dizbeklerinde sin`arlari o`zlerinin` leksikaliq ma`nilerin saqlap qaladi, al turaqli so`z dizbeklerinde sin`arlarinin` ma`nileri o`zgerip ketedi. Misali: joldan shig`iw, ko`zin jumiw, belin baylaw-erkin so`z dizbekleri joldan shig`iw-adasiw, aljasiw, ko`z jumiw-o`liw, bel baylaw-kirisiw, tili uzin, tili qisqa turaqli so`z dizbekleri. Turaqli so`z dizbekleri tayap tu`rindegi tariyxiy da`wirlerde qa`liplesken so`z dizbekleri. Misali: Tu`ye u`stinen iyt qabiw, na`zer taslaw, iyt o`lgen jer h.t.b. Bulardin` sin`arlarin` o`zgeritiwge bolmaydi.

Tilimizdegi geypara so`zler sirtqi formasi jag`inan so`z dizbegindey bolip ko`rinedi, sebebi olar du`zilisi jag`inan so`z dizbegindey eki ha`m onnan da ko`p so`zlerdin` dizbeginen turadi. Misali: temir jol, tas ko`mir, jig`ilip qaldi, qoyan ju`rek, dem aliw, at jaqli h.t.b. Bul qospa so`zler, sebebi eki so`z dizbeklesip bir pu`tin ma`ni bildiredi. So`z dizbekleri arasindag`i sintaksislik baylanis, qatnas aniq sezilip turadi, al qospa so`zlerde ashig` sezilmeydi.

Solay etip, so`z dizbegi keminde eki ma`nili so`zdin` grammatikaliq birigiwi arqali ju`zege keledi. Onin` tiykarg`i belgisi eki ma`nili so`z bir-biri menen bag`inin`qili baylanisadi. So`z dizbegi nominative xizmet atqaradi. Qaraqalpaq tilinde so`z dizbeklerinin` birewi bag`indiriwshi sin`ari, al ekinshi bag`iniwshi sin`ari bolip keledi. So`z dizbeklerinin` bag`indiriwshi sin`ari birde atawish so`zlerden, birde feyil so`zlerden bolip keledi. So`z dizbeklerinin` quramindag`i bag`indiriwshi so`zdin` leksika-grammatikaliq belgilerine qaray, bag`indipiwshi so`zdin` qaysi so`z shaqabinan boliwina qaray so`z dizbekleri atawish so`z dizbekleri ha`m feyil so`z dizbekleri bolip ekige bo`linedi.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Soʻz dizbeklerinin` en` koʻp tuʻri atawish soʻz dizbekleri. Atawish soʻz dizbeginde atawish soʻzlar barqulla bagʻindiriwshi sinʻar boladi da, al atawish soʻzler menen maʻnilik baylanista qollanilatugʻin soʻzler bagʻiniwshi sinʻar bolip keledi. Qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbeginin` bagʻindiriwshi sinʻari sipatinda atawish soʻzlerden koʻbinese atliq soʻzler bolip keledi. Al bagʻiniwshi sinʻar sipatinda atliq haʻm atliqlasqan kelbetlik, sanliq, kelbetlik feyil, almasiq, paʻwish h.t.b. soʻzler baylanisip keledi.

Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbeklerinin` toʻmendegidey tuʻrlerin ushiratamiz.

1. a) atliq+atliq: tas jay, altin juʻzik, agʻash kópir, jipek opamal.

b) iyelik sepligindegi atliq+atliqtiq tartim jalgʻawi: gaʻptin` mazmuni, eginnin` zu`ra`a`ti, g`arrinin` aqlig`i h.t.b.

v) qaytalang`an atliq+atliq: qap-qap un, qazan-qazan awqat, qopa-qopa mal.

2. kelbetlik+atliq: uzaq jol, ken` dala, biyik jay, oyli-shuqirli jerler, suliw qiz h.t.b.

3. kelbetlik atliq+atliq: qizil shayi koʻylek, biyik o`kshe etik.

4. sanliq-atliq: bir jil, on eki ay, bes mashina, on oqiwshi, besinshi klass, h.t.b.

5. sanliq atliq-atliq: bir salim duz, bes qap un, qiriq gekter jer.

6. sanliq kelbetlik+atliq: eki balali ana, to`rt qabatli jay.

7. almasiq+atliq: anaw u`y, usi kisi, sol qiz, ha`mme jer.

8. kelbetlik feyil+atliq: islengen jumis, oqig`an bala, aytar soʻz t.b.

9. ra`wish+atliq: koʻp adam, mol o`nim, az adam t.b.

Bulardan basqa da atawish soʻz dizbeklerinin` basqa soʻz shaqaplarinin` bagʻindiriwshi sinʻar atinda qollanilatugʻin tuʻrleri ushirasadi. Misali: shig`armadan u`zindi, tilge itibar, deputatliqqa kandidat, wa`dege opadar, tog`ayg`a bay, paldan shiyrin, ilimnen biyxabar, ha`mmege birdey, h.t.b. tuʻrleri qollaniladi. Feyil soʻz dizbekleri-soʻz dizbeklerinin` en` u`lken bir tuʻri. Feyil soʻzler soʻz dizbeklerinin` quraminda bagʻindiriwshi sipatinda qollanilip feyil soʻz dizbegin du`zedi. Feyil soʻzler basqa soʻzlerdi basqariw uqibina iye. Sonliqtan feyil soʻz dizbeklerinin` koʻpshiligi basqa soʻz shaqaplarin basqariw tiykarinda du`zilgen.

1. ra`wish+feyl: tez ju`riw, a`ste so`ylew, erte keliw.

2. kelbetlik+feyl: jaqsi oqiw, o`nimli islew.

3. sanliq+feyl: u`sh ret jaziw, eki ma`rtebe ushirasiw.

4. hal feyil+feyl: ta`rirarlap aytiw, dawislap oqiw, atizlar suwg`apiw.

5. eliklewish+feyl: jalt qaraw, g`irra qaytiw, mirs-mirs ku`liw.

6. baris, tabis, shig`is, orin sepliklerindegi atliqlar+atliq: suwda ju`ziw, mektepten qaytiw, awilg`a keliw.

7. atliq ko`mekshi soʻz+feyl: pa`t penen sekiriw, keleshek tuwrali oylaw, u`yge qaray h.t.b. Solay etip, soʻz dizbeklepi ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. Atawish haʻm feyil soʻz dizbekleri de tilimizde aktiv qollaniladi.

Paydalanilgan ádebiyatlar.

1. Н.А.Васкаков. Словосочетания в каракалпакском языке.-Сб. Исследования по справительной грамматике тюпкских языков I-III. синтаксис.
2. Da`wenov E.. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi so`z dizbekleri. No`kis, 1987.
3. Da`wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so`z dizbekleri ha`m du`ziliw jollari. No`kis,1986.
- 4.Ha`zirgi qaraqalpaq tili (sintaksis). No`kis, 1986.
- 5.Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

O`SPIRIMLIK JASINDAG`I BALALARDIN` FIZIOLOGIYALIQ O`ZGESHELIKLARI

ILYASOV TURSINBAY MAXSETBAEVICH

Ájiniyaz atindađi Nókis mámleketlik pedagogika instituti pedagogika hám
psixologiya tálim bađdarı 4-kurs talabası

O`spirimlik 10-11 jaslardan 14-15 jaslarg`a shekem bolg`an da`wirdi o`z ishinde aladi. Ha`zirgi o`spirimler aldin`g`i a`wladlarga` qarag`anda fizikaliq, aqiliy ha`m siyasiy ta`repten bir qانشa u`stinlikke iye. Olarda jinisiy jetiliw, sociallasiw processi, psixikaliq o`siw aldinqraq ko`zge taslanbaqta. Ko`pshilik oqiwsnilarda o`spirimlik jasinda o`tiw, tiykarinan 5-klasstan baslanadi. “Endi o`spirim emes, biraq u`lken de emes” – a`yni usi ta`riyip o`spirimlik da`wirinin` a`hmiyetli xarakterin bildireredi. O`spirimlik – balaliqtan jetiklikke o`siw da`wiri bolip, fiziologiyaliq ha`m psixologiyaliq ta`repten o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen xarakterlenedi. [Z. Nishanova va boshqalar 241]

Bul jas da`wirinde balalardin` fizikaliq ha`m psixikaliq o`siwi ju`da` tezlesedi, o`mirdegi barliq waqiya ha`m ha`diyselerge qizig`iwi, jan`aliqqa umtiliwi artadi, xarakteri qa`liplesedi, ma`na`wiw du`nyasi bayiydi, ba`sekiler ha`wij aladi. O`spirimlik erjetiw da`wiri bolip, jan`a sezimler, sezgiler ha`m jinisiy o`mirge baylanisli konflikt mashqalalardin` payda bolwi menen de xarakterlenedi. Bul jastag`i o`spirimler rawajlaniwinda keskin o`zgeriwler ju`z bere baslaydi. Bul o`zgeriwler fiziologiyaliq ha`m de psixologiyaliq o`zgeriwler esaplanadi. Boyg`a o`siw bir tegis bolmaydi: qiz balalarda 5-7 sm o`sse, ul balalarda 5-10 sm o`sedu.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Boyina qarap o'siw nay ta'rizli su'yeklerdin' uzinlasiwi ha'm omirtqa bag'anasinin' o'siwi esabinan ju'z beredi.

Fiziologiyaliq o'zgeriw jinisij jetiliwdin' baslaniwi ha'm bul menen baylanisli ra'wishte denedegi birqansha ag'zalardin' rawajlaniwi ha'm o'siwi, kletla ha'm organizmlerdin' qaytadan formalana baslaniwi ko'rinedi. Organizmdagi o'zgeriwler bilqastan o'spirim endokrin sistemasinin' o'zgeriwi menen baylanisli. Bul da'wirde ishki sekretiya bezlerinin' biri gepofiz bezenin' funktsiyasi ku'sheyedi. Onin' funktsiyasi organizm toqimalarinin' o'siwi ha'm arnawli ishki sekretiya bezlerinin' (qalqan ta'rizli bez, bu'yrek u'sti bezi ha'm jinisij bezler) islewin ku'sheyttiredi. Na'tiyjede boy o'siwi tezlesedi, jinisij erjetiw (jinisij organlardin' rawajlaniwi, ekilemshi jinisij bezlerdin' payda boliwi) a'melge asadi. Ko'kirek qa'pesi ha'm gewdenin' boy osiwine qarag'anda a'sten rawajlanadi.

O'spirimler o'zlerin u'lkenlerdey tutiwg'a ha'reket qiladi. Olar o'zlerinin' qa'bilet ha'm imkaniyatlarin ma'lim darejedi doslari ha'm oqitiwshilarg'a ko'rsetiwge umtiladi. Bul jag'daydi a'piwayi baqlaw joli menen ha'm an'sat ko'riw mu'mkin. O'spirimlik da'wiri “o'tiw da'wiri”, “krizis da'wiri”, “qiyin da'wir” siyaqli atalg'an psixologiyaliq ko'rinisleri menen xarakterlenedi. Sebebi, bul jastag'i o'spirimlardin' ha'reketleri menen ha'r dayim, jan'a sha'rayatlarda o'z ornin tawa almag'anliqtan psixikaliq jariliw jag'daylardi gu'zetiledi. O'z da'wirinde **L.S.Vigotskiy** bunday halatlardi “psixikaliq rawajlaniwindag'i krizis” dep atag'an. Kishi mektep jasinan son' bala shaxs sipatinda o'z-o'zine mu'na'sibetini formalandiriw protsessi tiykarinan eki basqishti basinan keshiredi. Bul basqishlar o'spirimlik jasinda eki qiyli da'wirge – kishi o'spirimlik da'wir ha'm u'lken o'spirimlik da'wirlerge tuwra keledi. Birinshi basqishta o'spirim o'zini “bala”lardan ajratip, endi o'zini u'lken adamlar qatarinda ekenligin aytpaqshi boladi. U'lkenler o'mirine kiriwge qizig'iw o'spirimlardin' tiykarig'i xarakterestikasi esaplanadi. [2]

Biz bilemiz O'spirimlerde u'lken adam boliwg'a ya'ki hesh bolmag'anda u'lken adam bolip ko'riniwge qizig'iw, umtiliw payda boladi ha'm bul qa'lewdi a'melge asiriw og'an an'satday bolip ko'rinedi, O'spirimlardin' za'ru'riyatlar ha'm imkaniyatlar o'zara mas kelmesligi o'spirimler menen ata-analari, oqitiwshilar ha'm basqalar ortasinda qarama-qarsiliqlardi keltirip shig'aradi. Na'tiyjede bolsa ata-analar perzentlerin tu'sinbewi na'tiyjesinde konflikt jag'daylari ju'zege keledi. Sonday-aq u'lkenler bul jas da'wirindegi balalarg'a ele kishkene balag'a qilg'anday mu'na'sibetleri na'tiyjesindedede o'z-ara qarama-qarsiliqlardi keltirip shig'aradi. u'lken adamlar iye bolg'an ha'mme na'rselerden paydalaniwg'a, erkin, jeke ha'm azat boliwg'a umtiladi. A'tirap-ortaliqtag'i adamlarga o'zinin' a'hmiyetine iye ekenligin ko'rsetiw ushin ol ku'shli, qorqpas ha'm ephil boliwg'a umtiladi. Ta'rbiyashilar ha'm o'z ta'rbiyalaniwshilari siyaqli sonday boliwlardi qa'leydiler, biraq olar an'e usi paziyletlerinin' tek “kerekligi” ushin sonday boliwdi qa'leydiler. A'ne sonday

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

“qa’leymen” ha’m “kerek” ortasindag’i qarama-qarsiliqlar geydi shan’araqta, mektepte ba’sekilik jag’daylardi ju’zege keltirip shig’aradi. Ta’rbiyalang’an adamda “qa’leymen” tel “kerek”ti bejeriw arqali a’melge asiriladi. Eger o’spirim bala tu’siniwge u’yretilmegen bolsa ha’m “kerek” bolg’an na’rseni islewge a’detlenbegen bolsa, ol o’z basimshalig’in ko’rsetiw arqali ta’rbiyashilardin’ talaplarina qarsiliq qiladi ha’m de o’zinin’ shaxsiy tiykarlanbag’an qa’lewlari tiykarinda is tutadi.

O’spirimler bul da’wirde shegiw ha’m spirtli ishimlikler qizig’ip qaliwlari ha’m mu’mkin. O’spirimler u’lken adam, sonin’ menen, shegiwshi, ishiwshi siyaqli jan’a ro’llerde o’zini qolaysiz seze baslaydi. Psixikaliq rawajlaniwi ta’repten balalarg’a jaqin, biraq za’ru’riyatlarini ta’repten u’lkenlerge bolg’an o’spirimlerde ju’da’ ko’p qolaysiz ha’m ta’shwishli halatlar boladi ha’m olar o’spirimlerde krisizti ju’zege keltirip shig’aradi. Bul krisis o’spirimlardin’ ruwxiy o’siwi, sonin’ menen psixikasindag’i o’zgerisler menen de baylanisli. Bul da’wirde balanin’ sociali ortalig’i o’zgeredi, o’zinin’ jaqinlari, doslari, ten’qurlari menen jan’a mu’na’sibetler ju’zege keledi. Biraq en’ u’lken o’zgeriw onin’ ishki du’nyasinda ju’zege keledi. Krisis baladag’i bar bolg’an jalg’izliqqa umtiliw, passivlik ya’ki kerisi, o’jetlik, qaysarlik, agressivlik, o’mirge unamsiz mu’na’sibetlardin’ keshiwinde ko’zge ko’rinedi. Bunday jag’daylarda ol o’zi siyaqli u’lken fiziologiyaliq, psixologiyaliq o’zgerisler keship atirg’an dosti menen qarim-qatnas qiliwg’a u’lken za’ru’riyat sezedi. Dosti o’spirimge unamli ta’sir qiladima ya’ki uni joldan urip, jaman ta’sir qiladima – bul na’rse onin’ a’dep-ikramlilik’i menen baylanisli.

O’spirimlik da’wirinde ba’rshe ha’reketler bir la’hza o’tip ketetug’in qa’lewlernin’ ko’pliginen ha’m kelip shig’atug’in aqibetlerdi ju’zege ta’rizde ko’re biliwlerinen kelip shig’adi. Deyerli ba’rshe ziyarli qa’lewlari aldini ziyansiz ha’m jen’illik penen a’melge asilip atirg’anday bolip ko’rinetug’in ko’n’il ashiw ta’rizinde islerden baslanadi, Biraq, tiykarinan bolsa bul islerdi a’melge asiriwg’a o’spirimlardin’ imkaniyatlarini jetpeydi. Bug’an shaxs rawajlanishinin’ ta’biyiy za’ru’riyatlarini ta’sir qiladi. O’spirimler ju’da’ ga’yratli ha’m ta’rtipsiz boladi, olar o’zi ushin biykarshilik ju’da’ awir, bir qiyli ta’rizdegi jumislardan tezde sharshaydi, bir qiyli is menen qiziqpay qoyadi, bul bolsa olardin’ muwapaqiyatli ta’lim ha’m ta’rbiya beriwde olardi tu’rli iskerliklerge qizig’iw ha’m ha’r tu’rli paydali shinig’iwlarg’a qaratiw qiyiniraq, lekin ku’shileri jetetug’in isler menen shug’illantiriw ju’da’ a’hmiiyetli. [1]

Juwmaqlap aytqanda O’spirim jasindag’i balalardin’ minez-quliqlari ha’m iskerlikteg’i bazi bir o’zlerinin’ ku’shileri jetpeytug’in qarama qarsiliqlar payda boladi. Tiykarg’i qarama – qarsiliq ju’da’ ko’p arziw-tileklerdi ju’zege keltiriwshi, jedel artip barip atirg’an fizikaliq, ruwxiy ha’m materialliq za’ru’riyatlar menen olardi qandiriw ushin sheklengen ha’m de ko’p ta’repten jeterli bolmag’an imkaniyatlar ortasindag’i qarama-qarsiliqlar esaplanadi.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Z.T.Nishanova hám basqalar “Rivojlanish psixologiyasi pedagogik psixologiya” T.: 2018.
2. M.G.Davletshin, SH.Dostmuxammedova, M.Mavlonov, S.Tuychieva yosh davrlari va pedagogic psixologiya T.: 2004

BIR SARKARDA AYOL TARIXIDAN

SAYDIAXMATOVA GULIRA'NO.

Ilmiy rahbar: dots. G. NORMURODOVA

SamDU, O'zbekiston tarixi, 2-bosqich talabasi

Markaziy Osiyo tarixida shunday ulug' ajdodlar, shaxslar o'tganki, ular o'z faoliyati bilan milliy qahramonlarga aylangan. Shu boisdan, o'zbek, qirg'iz, tojik, qozoq, turkman kabi Markaziy Osiyo xalqlari milliy ozodlik yo'lida kurashgan jasur farzandlarini xalq ijodlarida ulug'lab xotirlaydilar. Shular qatorida ayol qahramonlarning alohida o'rni bo'lib, To'maris, Bibixonim va boshqalar shular jumlasiga kiradi. “Oloy malikasi” nomi bilan dovrug' qozongan Qurbonjon Mamat qizi ham ana shunday qahramon siymolaridan biri bo'lib, u o'zbek va qirg'iz xalqlarining milliy ozodlik kurashlari tarixiga porloq sahifalar bitgan ikki qardosh elning farzandidir.

1811-yili O'sh shahrining kunchiqar tarafida joylashgan Modi qishlog'ida cho'pon oilasida dunyoga kelgan Qurbonjon yoshligidan go'zal va oqila ayol bo'lib, o'z mustaqil fikri, metin irodasi bilan ajralib turgan. Qurbonjon keyinchalik Andijon hokimi Olimbekning nazariga tushadi va uning rafiqasi bo'ladi. 1833- yili Olimbek uni Qo'qon saroyiga olib kelib, malika Nodirabegimga tanishtiradi¹. Qo'qon lashkarining zarbdor kuchi bo'lmish Farg'ona navkarlarining taniqli sarkardasi Olimbek saroyda katta obro'-e'tiborga ega bo'lgani uchun uning rafiqasiga ham katta izzat-ikrom ko'rsatiladi. U Qo'qon xoni, uning amaldorlari, saroy hayoti bilan yaqindan tanishadi. Mashhur o'zbek shoirlari Nodirabegim, Uvaysiy va boshqalarning ta'sirida uning dunyo qarashi shakillanadi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. 1-kitob. –Toshkent, 2000. –B. 175-178.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Qurbonjon eri Olimbek kabi ot chopish, o'q otish, qilichbozlik sohasida yigitlarni hayratda qoldirar edi. Qurbonjon Andijon idora etish ishlarida eriga yaqin ko'makdosh bo'ladi. Olimbek rafiqasining aql-zakovatiga tan berib, ko'p masalalarda u bilan kengashadigan, ko'pincha esa uning izmi bilan ish tutadigan bo'lib qoladi. Biroq tez orada 1863-yil Olimbek ham g'animlar fitnasining qurboni bo'ladi.

Tul qolgan Qurbonjon eri o'rniga hokim bo'ladi. Lekin ko'p o'tmay fitnayu fasod uyasi bo'lgan kibarlar dunyosidan ko'ngli qolgan ayol farzandlarini olib ona yurtiga ketib qoladi. Keyinchalik “Oloy malikasi” nomini olib, Yettisuv, hatto Xitoy chegarasigacha bo'lgan xududlarda mashxur bo'ladi. Buxoro amiri Muzaffar u bilan O'shda uchrashganda Qurbonjon xonimning nafaqat, aqliga, dilbarligiga, balki sarkardadek mardlik va dadilligi, siyosatchiga xos ehtiyotkorligiga tan bergan edi. “Biz sizga dodhoh yorlig'ini tuhfa eturmiz, - deydi amir suhbat ohirida, inshaolloh, sizdek jasur musulima muzaffar islom bayrog'ini dadil ko'taradi”². Zaifaga dodhoh martabasini berish mumkinmi? Shariatda bormi shunga o'xshash voqea? Saroy amaldorlari, shayxulislom, qozikalon va boshqa ulamolar hayrat ila yoqa ushlashadi.

Qurbonjon dodhoh 5 o'g'il va 2 qizning onasi bo'lgan. Uning katta o'g'li Abdullabek O'sh hokimi qilib tayinlangan. Qurbonjon dodhoh bilan Qashqardagi Yettishahar uyg'ur davlati hukumdori Yoqubbek o'ratasida yaxshi munosabatlar o'ratilgan. Qo'qonda xon zulmi va Rossiya imperiyasining mustamlakachiligiga qarshi ko'tarilgan “Po'latxon” qo'zg'olonida Qurbonjon dodhoh va uning farzandlari Abdullabek, Mahmudbek, Hasanbek, Botirbek va Qamichbeklar ham qatnashgan. Keyinchalik Qo'qon taxtini egallagan Xudoyorxon esa butun Oloy vodiysiga Qurbonjonni dodhoh- hokim qilib tayinlash to'grisida hujjatga muhr qo'yadi. Shunday qilib, 1865-yildan Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida birinchi marta ayol kishi sarkarda bo'ldi.

“Po'latxon” qo'zg'oloni bostirilgan keyin, 1876- yilning 19-fevralida rus hukumati tomonidan Qo'qon xonligi mustaqil davlat sifatida tugatilib, uning o'rnida Farg'ona viloyati tashkil qilinadi. O'zbek xalqining musataqillik uchun kurashining Po'latxon rahbarligidagi qo'zg'oloni mag'lubiyati bilan uchala xonlik ham Rossiya imperiyasiga qaram bo'lib qoladi. Ammo bu Farg'ona vodiysida Rossiya imperiyasi bosqinchilariga qarshi kurash barham topadi, degan ma'noni anglatmaydi. 1876-yilgi qozg'olon bostirilgach, Oloy vohasida davom etadi.

1876-yil mart oyida Turkiston general-gubernatori fon Kaufman Oloy vohasiga yangi hududlarni bosib olish va xalq qo'zg'olonlarini bostirish uchun M.D. Skobelevni yuborib, qo'zg'olonchilardan 3 kunlik muddat ichida bo'ysunishi va har bir o'tov soliq to'lashi talab qilingan. Chorvador qirg'izlar va o'zbeklar

² O'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida... –B. 175-178.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

bosqinchilarga itoat qilmay, ularga qarshi Qurbonjon dodxoh boshchiligida kurashga otlangan. Skobelev rahbarligida Rossiya qo'shini 1876-yil 21-martda O'shga keladi. Skobelev aylanma yo'l orqali hujumga o'tib qo'zg'olonchilarni Safiqo'rg'ongacha surib tashlagan. Qurbonjon dodxoh o'g'li Abdullabek qolgan yigitlari bilan Qizilort dovoni tomonga chekinib, Pomir tog'lariga chiqib ketgan. Fon Kaufman buyrug'i bilan 1876-yil yozida yana Oloy vohasiga jazo otryadi jo'natilgan. Skobelev boshchiligidagi qo'shin 15-iyulda Oloyga 3 tomonlama O'sh, Uchqo'rg'on va Gulchadan yo'lga chiqishgan. Abdullabek 2 ming kishilik qo'shini bilan O'shdan 40 chaqirim naridagi Shoti degan joyda pistirma qo'yib, Rossiya qoshinlarini Oloyga o'tkazmaslikka harakat qilgan. Polkovnik Vitgenshteyn va qirg'iz Shabdon Jontoy o'g'li boshchiligidagi qismlar bilan Abdullabek o'rtasida ayovsiz janglar bo'lgan. 31-iyulda qirg'izlarning bir necha biyi Skobelevga taslim bo'lgan. Vitgenshteyn qo'shini 1876-yil avgustida Abdullabek yigitlari ortidan quvib, Pomirga kirib borgan. 8-sentyabrda So'xga yaqin Aylanma degan joyda har ikkala qo'shin o'rtasida so'nggi to'qnashuv bo'ladi. Unda Abdullabek boshliq qo'zg'olonchilar yengiladi³. Farg'ona viloyati harbiy gubernatori Skobelev nopisandlik bilan tinchlik bitimini tuzish uchun Qurbonjon dodxoh huzuriga mayor P.P. Ionovni yuborgan edi. Mag'rur qirg'iz ayoli Ionovni qabul qilmadi va mavqeyini o'zi bilan teng bo'lgan qo'mondon bilan muzokara qilishni ma'lum qiladi. Natijada, Skobelevning o'zi Qurbonjon dodxoh bilan sulh muzokaralarini olib borishga majbur bo'ldi va uning talablarini inobatga olishdan boshqa chora topolmadi. Bu Qurbonjon dodxohning qo'lga kiritgan katta ma'naviy ga'labasi edi.

Qurbonjon dodxoh Oloy vohasida, so'ngra O'sh yaqinidagi qishlog'ida umrining oxirigacha (1907-yil) gacha yashagan. Qurbonjonning nabiralari 1898-yilgi milliy ozodlik qo'zg'olonida ham faol qatnashgan. Rus amaldorlari Oloy malikasidan hayiqishgan. Shuning uchun gubernatorlar tez-tez kelib turishgan. 1901-yilda Rossiya imperiyasi harbiy vaziri general Kurapatkin O'shga kelib Qurbonjonga imperatorning sovg'asini shaxsan toshirgan. Qurbonjon 31 nevara, 57 chevara va 6 evara ko'rgan. Qurbonjon dodxoh haqida Farg'ona vodiysi aholisi o'rtasida ko'plab qo'shiqlar va rivoyatlar to'qilgan. Modi qishlog'ida uy-muzeyi mavjud. Farg'ona va O'sh ko'chalari, maktablari uning nomiga qo'yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. 1-kitob. –Toshkent, 2000.
2. Chorategin. T. Omurbekov. Qirg'iston tarixi (XIX asr boshi- 1917 yil). – Jalolobod, 2000.

³ Chorategin. T. Omurbekov. Qirg'iston tarixi (XIX asr boshi- 1917 yil). – Jalolobod, 2000. –B.151.

KELAJAK GO‘ZAL BO‘LSA HAM, TUNDEK QORONG‘U

URAZBOYEVA ZULXUMOR

Nukus Davlat pedagogika instituti talabasi

“Chayon yomon chaqadi, lekin hamma uydan chiqavermaydi”

O‘lmas Umerbekov

O‘quvchi biron bir asarni mutolaa qilshdan oldin uning nomiga e‘tibor beradi. Tanlanayotgan asar xoh ilmiy, xoh badiiy buning ahamoyati yo‘q. Muhimi u o‘quvchining e‘tiborini o‘ziga jalb eta olishi lozim. O‘lmas Umarbekovning ‘Odam bo‘lish qiyin’ asari shunday asarlar safiga kiradi. Asarda Gilchehra va Abdulla sevgi tarixining go‘zal ibtidosi va ayanchli intihosi tasvirlangan. Uni o‘qigan vaqtingiz undagi voqelar shiddati, turfa xil taqdirlar, asosiysi esa biz ko‘z yumib kelayotgan hayot haqiqatlarini mahorat ila yiksak matonat bilan tasvirlab berganligiga qoyil qolmasdan chora yo‘q. Asar fir‘avn haqidagi hikoya bilan boshlanadi. Ushbu qisqa hikoya zaminida asarning bosh g‘oyasi ham yoritilgan.

Asardagi qahramonlarga to‘xtaladigan bo‘lsak, uning bosh qahramoni Abdulla qat‘iyatsiz, ikkilanuvchan yigit sifatida tasvirlangan. Lekin bunga qarab unga butunlay salbiy qahramon sifatida qarash noto‘g‘ri. Uning ibrat bo‘lishga loyiq xususiyatlari ham bor. Xususan, u yoshligidan ilmga chanqoq, bilimdon, ota-onasini hurmat qiladigan tarbiyali farzand bo‘lgan.

Abdulla yoshligidqn hayotning adolatsizliklariga guvoh bo‘lgan. Taqdir Abdullani otasining kasalligi bilan sinaydi. Shu paytlarda Husayn aka obrazi orqali ikkiyuzlamachilik, laganbardorlik xususiyatlariga guvoh bo‘ladi. Yoshligidan shu illatlarga guvoh bo‘lib voyaga yetganligi ham balki uning manman, shuhratparast bo‘lib yetishishiga zamin yaratgan.

Gulchehra chiroyli, soddadil, oddiy qishloq qizi. U juda ham mehribon, oqqo‘ngil qiz: hammani birdek ko‘radi, o‘ziga yaqin olib o‘ziga do‘st deb hisoblaydi. Ba‘zilardan farqli o‘laroq u shaharga ketib o‘z farovonligi uchun yashashdan vos kechadi. Uning oliy maqsadlaridan biri qishlog‘ining gullab yashnashim uning qayta quruloshi uchun o‘z xissasini qo‘shish bo‘lgan. Shu qadar soddadilligidan yaxshi-yomonning farqiga bormagan. Aynan mana shu jihati uning o‘tkinchi hoy-u havaslarga uchib xato qilishi va bevqat o‘lim topishi uchun sabab bo‘lgan deyish mumkin.

Bu ikki qahramon yoshligida do‘st bo‘ladi. Jo‘xori poyadagi ilk uchrashuvlarida ularning xayolidan bir-biriga nisbatan “u ham katta bo‘lib qolibdi”

degan fikrlar o‘tadi. Bitiruv oxshomidagi birga tushgan go‘zal valslari ham hammani lol qoldiradi. Bu yangi boshlanayptgan ilk sevgi qissasining ibtidosi edi.

Ularning bu sevgi qissasi juda go‘zal edi. Lekin ular mudhish xatoga yo‘l qo‘ydi. Ularning yo‘llari ajraldi. Oldiniga bu ayriliq Gulchehra uchun vaqtinchalikdek tuyulgandi. Lekin voqelar rivoji u kutgandek bo‘lmadi. Gulchehra xomilador edi. Abdullar esa o‘zining bu xatosini to‘g‘irlash o‘rniga yana boshqa xatoga yo‘l qo‘yadi. U o‘z manfaati uchun Gulchehra va farzandidan vos kechib Surayyoni tanlaydi.

Gulchehra va Abdullaning sevgisi boshidan bir tomonlama bo‘lgan. Abdulla Gulchehrani chindan sevmagan. Shunchaki yonida go‘zal bir qizni olib yurib boshqalarga unda ham ko‘ngil borligini isbotlamoqchi bo‘lgan. Chindan sevgan Gulchehra esa bir nomard sababli butun hayotini barbod qiladi. U ayanchli o‘lim topadi.

Bu umr bizga omonatga berilgan. Ertami kechmi uni o‘z egasiga topshiramiz. Lekin bu o‘lim uning o‘zi qaytarib olishidan oldin bo‘lsachi? Yana bu bevaqt o‘limga boshqasi sababchi bo‘lsachi? Unda biz kimni aybdor qilishimiz kerak. Bu mirakkab savol. Balki ikkisi ham aybdordir. Abdulla xatoni to‘g‘irlash o‘rniga yana boshqasiga yo‘l qo‘ymoqda. Bu voqealarda Surayyoning ham aybi yo‘q. Endi ikki inson baxtli yashashi uchun uchinchi inson baxtsiz bo‘lishi kerak. Bu baxtsizlik jariga Gulchehra quladi. Abdulla yoshligidan ilmga chanqoq bo‘ldi. Olim bo‘lishga harakat qildi, olim bo‘ldi ham. Lekin afsuski odam bo‘lmadi. Gulchehraning yosh umri, Sayyoraning ornomusi, ota-onasining orzusi hammasi Abdullaning odamiyligi bilan birga xazonga aylandi.

Bu hayotda hech bir insonga o‘zingiz kabi ishonch bildirib bo‘lmasligini anglaysiz. Yo‘qsa bu ishonchimiz orqali insonlarning qo‘liga qurol tutqizgan boplashingiznim ular esa sizni himoya qilish o‘rniga yakson qilishi shubhasiz ekanligini tushunasiz.

Abdullaga o‘xshagan bunday insonlarnj “o‘qib uqmaganlar “ deyiahadi. U juda ko‘p o‘qigan, kuchli bilim egasi bo‘lishi mumkin , ammo odamiylik tuyg‘usisiz bunday bilim sariq chaqalik qiymatga ega emas. Asarda ilgari surilgan g‘oya birovlarining his tuyg‘ularini o‘yin qilmaslim , puch va‘dalar bermaslikm o‘z maqsadlari yo‘lida boshqalarni qurbon qilmaslik eng asosiysi odamiylik haqidadir. Asar qahramonlari misolida hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan voqealarning guvohiga aylanamiz va bundan xulosa qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘lmas Umarbekov “Odam bo‘lish qiyin”/
2. <https://kitoblardunyosi.uz/odam-bolish-qiyin>
3. https://royallib.com/book/umarbekov_ulmas/zelenaya_zvezda_chelovekom_bit_eto_trudno.html

**T.QAYÍPBERGENOVTIŃ «MAMAN BIY ÁPSANASI»NDA
FRAZELOGIZMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ**

AYDANA NURALIEVA TOQASH QIZI

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti studenti

Telefon:+998(91)3030415

Anotatsiya: Tilde frazeologizmlerdiŃ qollanıwı,frazeologizmlerdiŃ tıp nusqasınıń gápte qollanıwı.

Gilt sózler: Frazeologizm,fraza,Fazeologiyalıq sóz dizbek,leksikalıq mánisi.

Türkiy tilles xalıqlar arasında qaraqalpaq xalqı bay awız ádebiyatı úlgileri menen birge bay frazeologiyalıq birliklerge iye bolıwı menen ajıralıp turadı.Olar sóylewdi bezeydi,oğan tásirli,obrazlı,kórkem sıpat beredi.Qaraqalpaq tiliniń kórkemligin,obrazlılıgın,pikirdi,oydı shıraylı,kórkemlep bezew qásiyetin frazeologizmlersiz bahalaw qıyın.[3:46]

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń eń tiykarǵı belgileriniń biri – olardıń quramındaǵı sózlerdiŃ orın tártibin qatań saqlawı hám basqa sózler menen almasıra beriwge bolmawı,solay etip tilde qurastırılıwı tayın halında turıwı.Sóylewshi yamasa jazıwshı tayın materialdı,máselen,dara sózdi qalay paydalansa,tildiń sózlik quramında qurastırılıwı tayın turǵan frazeologiyalıq sóz dizbegin de solay paydalanadı. Máselen,iyt ólgen jer dew múmkin,al pıshıq ólgen jer dewge yamasa orın tártibin ózgerтип,ólgen iyt jer dewge bolmaydı.Solay etip sóz de frazeologiyalıq sóz dizbegi de sóylew waqtında qurastırılmaydı,tayın qálpinde gáptiń quramına kiredi.[1:111]

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń payda bolıwına túrli waqıyalar,qubılıslar,túsinikler sebepshi boladı.Olardıń payda bolıwına eń aldı menen hár qıylı qubılıslardıń adam oyında obrızlı túrde sawleleniwi tiykar boladı.Máselen,eki ayaǵın bir etikke tıǵıw(aytqanına tabjıltpay kóndiriw), tili menen oraq orıw(sózi menen isi basqa), tóbe shası tik turıw(húreyi ushıw),iyt ólgen jer(uzaq,alıs jer), qoy awzınan shóp almas(sada,juwas).Kórinip turǵanıday,frazeologizmlerdin tıp nusqasınıń mazmunı oǵada ótkir,dál hám tereń.[1:113]

Jazıwshı,T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında frarazeologizmlerden sheberlik penen paydalanǵanın kóremiz. Jazıwshınıń «Qaraqalpaq dástanı» roman-

triologiyasınıń 1-kitabı «Maman biy ápsanası» da adam múshelerine baylanıslı frazeologizmlerdi qalay qollanǵanı menen tanısıp shıǵamız:

Awıldın’ ekinshi shetine shıqpay-aq bir úyden quwanıshlı kúlki, waxaxa esitildi. Maman atının’ júwenin tartıp **qulaq saldı**. [2:462]

Bunda qulaq saldı frazası tıñladı mánisin berip tur.

Maman biydın’ sózine **qulaq asıw** joq, hár kim bir dúmbishlep ózinshe sóylenip júr:

“Sen shirkin gárep qılasan’!”, “Sen hayal súyemisen’?” ... [2:398]

Bul mısaldaǵı mánisin qulaq asıw joq frazası tıñlaw joq, tıñlawshı joq mánisinde.

Ǵayıp bahadır alda kiyatırǵanı menen ara-arasında ángimege **qulaq qoyadı**. [2:384]

Bunda qulaq qoyadı frazası tıñlaw mánisinde.

Joldasların’ qódiren’ ángimelerine **qulaq salmawǵa** tırısıp, adımların ken’nen-ken’nen ashadı. [2:370]

Bul mısaldaǵı qulaq salmaw frazası tıñlamaw mánisinde.

- Watanlaslar, boldırman’lar!... Jılaǵan bala dawsına **qulaq Salın’lar**... [2:226]

Bunda qulaq salıñlar frazası tıñlañlar, tınıshlanıñlar mánisinde.

Onın’ “Mamandı birge alıp kireyik” degenine heshkim **qulaq aspadı**. [2:210]

Bul mısaldaǵı qulaq aspadı frazası tıñlamadı mánisinde.

Ózi biraz ójetlew hám oysız bolǵan menen gápine **qulaq asıwshılar** enapat. [2:73]

Bunda qulaq asıwshılar frazası tıñlawshılar mánisinde.

Amanlıqtan úyshilik jónindegi Aydostın’ ken’esin esitkende qamsıqtı. Kózlerin sıpırıp, Bekmurattın’ **qoyawzınan shóp almas**, álpayımlılıǵın esledi. [2:468]

Bundaqoyawzınanshòp almas frazasıjuwas, ùndemesmánisinde.

Qurbanbay biydin’ **awzı ashılıp**, ekilenip qaldı’. [2:441]

Bul mısaldaǵı awzı ashılıp frazası añ tañ bolıw, qarap turıw mánisinde.

“**Awzımızǵa as salatuǵın** bolǵanınan aylanayın” dep súydi, kúldi. [2:361]

Bundaǵı awzımızǵa as salatuǵın frazası ózin-ózi alıp ketetuǵın, erjetti, úlkeydi mánisinde.

- **Awzın’nan sarısı ketpegen** palapan túsinbeysen’. Áken’ tutqında bolıp, miyi awılıp keldi. [2:322]

Bunda awzınnan sarısı ketpegen frazası kishkentay, erjetpegen mánisinde.

Sonsha áskerli Minin menen Pojarskiyge, Bogdan Xmelnickiyge jurttın’ **awzının’ suwı nege qurımasın?**[2:278]

Bul mısaldaǵı awzının’ suwı nege qurımasın frazası kòrip tañlanıw mánisinde.

Bul dúnya kim ushın payansız? Tek **awzı ala** qaraqalpaqlar ushın!... [2:277]

Bunda awzı ala frazası awızbirshiliksiz mánisinde.

Awzi jen’illeri xandı sırtınan sókti de, bazıları miynette xalıq qatarı, izzette qul qatarı ekenin aytısıp, óz ara giyne qılıstı. [2:77]

Bul mısaldağı awzi jeñiller frazası awzında gáp turmas, sóyley beretuğın adam mánisinde.

Bul ne qıldı den’iz, qayerde sarqıt bolsa, órli-ğurlı **awzına tıgadı**. Gásin shaynadi, gásin shaynamadı. [2:44]

Bunda awzına tıgadı frazası òlip-talıp jew, ashkòzleniw mánisinde.

Onısız da **awzi ala** biyler xangá birinshi jaranğandı máp bilip, buyırıqtı basqasınan burın orınlawğa asıgatuğın ádeti bazbayağı bar. [2:40]

Bunda awzi ala frazası awızbirshiliksiz mánisinde.

Xalayıqtın’ **awzi ashılıp** an’-tan’ boldı. Sıbırlı kóterildi. [2:37]

Bul mısaldağı awzi ashılıp frazası añ tañ bolıw, qarap turıw mánisinde.

- “**Awzi kúygen** úrlep ishedı” degen gápti aytqan sol. Ol ele bayağı orıslar-orıslar degen niyetinde. [2:26]

Bul mısaldağı awzi kúygen frazası pànt jew mánisinde.

- Hár shabılıw júykemizdi qurtıp baratır. Qayta-qayta **awzi kúygen** xalıqpız. [2:25]

Bul mısaldağı awzi kúygen frazası pànt jew mánisinde.

Frazeologizmler sózlik quramınıń eń ıqsham hám kórkem, emocionallıq-ekspressivlik ótkirliki kúshli qatlamı bolıp sanaladı. Xalıqtıń tili onıń baslı milliy belgisi bolsa, ondağı frazeologizmler milliylik sıpattı tağı da anıǵıraq, tereñirek kórsetip turadı. Frazeologizmler qurılıslıq jaǵınan sózlerden ayırılıp, erkin sóz dizbeklerine usaǵanı menen kópshilik belgileri boyınsha sózlerge usaydı. Sonlıqtan da frazeologiyalıq sóz dizbekleri til biliminiń sintaksis tarawında emes, al leksikologiya tarawında úyreniledi. [1:115]

Juuwmaqlap aytqanda, avtor frazeologizmiń quramınan eń kerekliyin tańlay otırıp, múmkinshiligine qaray olardı túrlendiredi, óziniń bayanlaǵan waqıyalarına baylanıslı frazeologizmlerdi qollanadı. Bizler frazeologizmlerdiń kúndelikli turmısta awızeki sóylewdegi ornı salmaqlı ekenliginiń guwası boldıq. Bizler adamnıń dene múshelerine baylanıslı frazeologizmlerdi tek qana bir jazıwshı yamasa shayırdıń dóretpelerinen emes, basqa da miynetlerde ushratıwımızǵa boladı.

УДК:633.11;631.527.1

ЖАНУБИЙ МИНТАҚАЛАР ШАРОИТИДА ҚАТТИҚ БУҒДОЙ НАВ ВА ТИЗМАЛАРИНИНГ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Илмий раҳбар: к.х.ф.д. к.и.х. АМАНОВ ОЙБЕК АНВАРОВИЧ

Таянч докторант: БОЛҚИЕВ ЗОХИД ТОШТЕМИРОВИЧ

Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти

zbolqiyev@mail.ru

Аннотация: Мамлакатимизда давлат реестрига киритилган қаттиқ буғдой навлари асосан баҳори ва дуварак, қишга чидамлилиги эса кузги буғдойникидан паст. Аммо, қаттиқ буғдой навларининг иссиққа, қурғоқчиликка, касалликларга чидамлилиги юмшоқ буғдойникидан юқори бўлади, донлари пишганда тўкилиб кетмайди. Доннинг сифати юқорилигини, харид нархлари юмшоқ буғдойникидан 30–50 % қимматлигини ҳисобга олганда, тобора ривожланаётган кондитер саноатига ҳам талаб ошмоқда.

Аннотация: Сорты твердой пшеницы, включенные в госреестр в нашей стране, в основном яровая и озимая, зимостойкость ниже озимой, но сорта твердой пшеницы более устойчивы к жаре, засухе и болезням, чем мягкая пшеница, при созревании зерна не просыпаются. Учитывая эту особенность, а также высокое качество зерна, закупочная цена которого на 30-50% выше, чем у мягкой пшеницы, они полностью удовлетворяют потребности растущей макаронной кондитерской промышленности.

Abstract: Durum wheat varieties included in the state register in our country, mainly spring and winter, winter hardiness is lower than winter, but durum wheat varieties are more resistant to heat, drought and disease than soft wheat, when grains ripen do not wake up. Considering this peculiarity, as well as the high quality of grain, the purchase price of which is 30-50% higher than that of soft wheat, they fully satisfy the needs of the growing pasta confectionery industry.

Калит сўзлар: қаттиқ буғдой, дон сифати, жанубий минтақа, оксил, клейковина, шишасимонлик, тажриба, нав, тизма.

Ключевые слова: твердая пшеница, качества зерна, южный регион, белок, клейковина, стекловидность, эксперимент, сорт, линия

Key words: durum wheat, grain quality, southern region, protein, gluten, vitreous, experiment, variety, line

Мавзунинг долзарблиги ва зарурати. Республикамизда илмий асосланган ҳолда қаттиқ буғдой етиштиришга иқтисодиётимизнинг мустаҳкамланиши, халқимизга сифатли маҳсулотлар етказиб беришга кўмаклашади. Қаттиқ буғдойдан мўл, сифатли дон ва уруғлик етиштиришда ўзига хос биологик ва экологик хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда тур аралашмаси (юмшоқ буғдой) бўлмаслиги (репродукцияли уруғликлар ва товар донини етиштирувчи хўжаликлар қаттиқ буғдой етиштиришга ихтисосланган бўлиши) керак ва у жанубий иссиқ минтақага мансуб туманларда юқори агрофон асосида етиштирилиши лозим.

Тадқиқот мақсади: Жанубий минтақалар шароитида қаттиқ буғдойнинг дон сифати юқори бўлган макаронбоп навларини яратишдан иборат.

Кириш: Мамлакатимизни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясидан кенг ўрин эгаллаган ва ечимини зудлик билан ҳал этиш лозим бўлган муаммолардан бири озиқ-овқат маҳсулотлари салмоғи билан бирга дон ва бошқа маҳсулотлар сифатини яхшилашдан иборат.

Бугунги кунда бутун ер сайёрасида 1,5 млрд га ерга қишлоқ хўжалиги экинлари экилади. Олинган маълумотларга кўра, дунёда ҳар йили 6-7 млн гектар ер ишдан чиқади. Дунё бўйича суғориладиган ерларнинг деярли 40% турли даражада шўрланган. Яна бир экологик муаммо ерлар саҳроланишининг кучайиши бўлиб, ҳозир қитъаларнинг 36-40% чўлга айланган. Дунё аҳолисининг 3/2 қисми қашшоқлик ва очлик шароитида яшаётганлигини ҳисобга олиб, ҳозир сайёрамизнинг ҳар бир аҳолисига ҳайдаладиган ер 10-20 йил аввалгидан кўра кўпроқ тўғри келишини назарда тутсак, тупроқ унумдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини 2-3 карра кўпайтириш энг яқин келажакда деҳқончиликнинг асосий вазифаси бўлиб қолиши лозимлиги яққол намоён бўлади.

Айтиш жоизки, илмий-амалий деҳқончиликнинг асосий мақсади майдон бирлигидан олиннадиган ҳосилдорликни ошириш ва маҳсулот сифатини яхшилаш ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари: Юқоридаги муаммоларни инобатга олган ҳолда, жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институтининг марказий тажриба майдонида қаттиқ буғдойнинг 20 та нав ва тизмалари 3 қайтариқда экиб ўрганилди. Бунда асосан ҳаво ҳароратининг дон сифатига таъсири тадқиқот давомида ўрганилди.

Олимларимизнинг таъкидлашича, республика ғаллачилигида асосий муаммолардан бири дон сифатини оширишдир. 2003 йилги буғдой ялпи дон

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

ҳосилининг 0,2 фоизи 2-синф, 90,8 фоизи 3-синф, 7,4 фоизи 4-синф ва 1,8 фоизи синфсиз бўлиб, доннинг клейковина миқдори 2-гуруҳни ташкил этган ва бу кўрсаткичлар ҳали-ҳануз ижобий тарафга ўзгаргани йўқ. Шунинг учун селекцияда янги нав яратиш ва уруғлик етиштиришга, унинг сифат кўрсаткичларига катта эътибор қаратилмоқда [3].

Иқлим шароити дондаги оқсил миқдорига, умуман сифатига жиддий таъсир кўрсатади. Ўсимликнинг вегетация даврида ва айниқса дон олиш давридаги ҳарорати ва намлик дон сифати учун энг кўп аҳамиятга эга. Бугдой ва бошқа донли экинлар донидаги оқсил миқдорининг пасайиши ҳосилдорлик юқори бўлган ҳолларда кузатилган [1].

1-жадвал

**Қаттиқ бугдой нав ва тизмаларининг сифат кўрсаткичлари
(2019-2021 йй).**

№	Нав номи	Қарши		Шеробод	
		Оқсил миқдори, %	Клейков ина миқдори, %	Оқсил миқдори, %	Клейков ина миқдори, %
1	Крупинка (Андоза)	14,3	23,4	13,7	20,6
2	40th-IFWDON-Plot-34	14,4	23,9	13,8	21,8
3	KR17-F6-DW-29 (Мусаффо)	16,8	32,1	15,4	28,4
4	KR18-IDYT-14	14,9	22,5	13,9	21,8
5	Насаф (Андоза)	15,2	23,7	14,0	21,5
6	40th-IFWDON-Plot-37	15,1	21,9	13,8	20,0
7	KR17-F6-DW-67	14,8	22,2	13,6	21,3
8	KR18-IDYT-22	14,7	21,7	13,8	20,4
9	Зилол (Андоза)	15,5	24,5	13,8	21,2
10	40th-IFWDON-Plot-45	16,3	31,3	15,3	28,3
11	KR17-F6-DW-72	14,4	23,5	13,8	21,3
12	KR18-IDYT-23	14,5	24,1	13,8	23,0
13	Нафис (Андоза)	14,2	22,4	13,7	21,3
14	KR17-F6-DW-8	16,4	30,9	15,4	28,2
15	KR18-IDYT-3	14,4	23,9	14,0	21,6
16	KR18-F6-DW-9	16,3	29,8	15,1	28,3
17	KR17-F6-DW-3	16,7	31,1	15,5	28,1
18	KR17-F6-DW-23	15,1	25,3	13,9	22,5
19	KR18-IDYT-7	15,0	22,4	13,9	21,6
20	KR18-F6-DW-12	16,2	32,3	15,3	28,4
	Ўртача кўрсаткич	15,2	25,6	14,3	23,5
	Энг баланд кўрсаткич	16,8	32,3	15,5	28,4
	Энг паст кўрсаткич	14,2	21,7	13,6	20,0
	НСР₀₅	0,62	1,07	0,60	1,14

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

НСП₀₅ %	4,05	4,478	4,21	4,73
Сv %	2,5	2,7	2,6	2,9

Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, нав ва тизмаларнинг оқсил миқдори сифат лабораториясида аниқлаб кўрилганда Қарши тумани шароитида қайтариқлар бўйича ўртача 14,2-16,8 % гача бўлди. Андоза “Нафис” навида 14,2%, “Насаф” навида 15,2%, “Зилол” навида 15,5% ва “Крупинка” навида эса 14,3% эканлиги аниқланди.

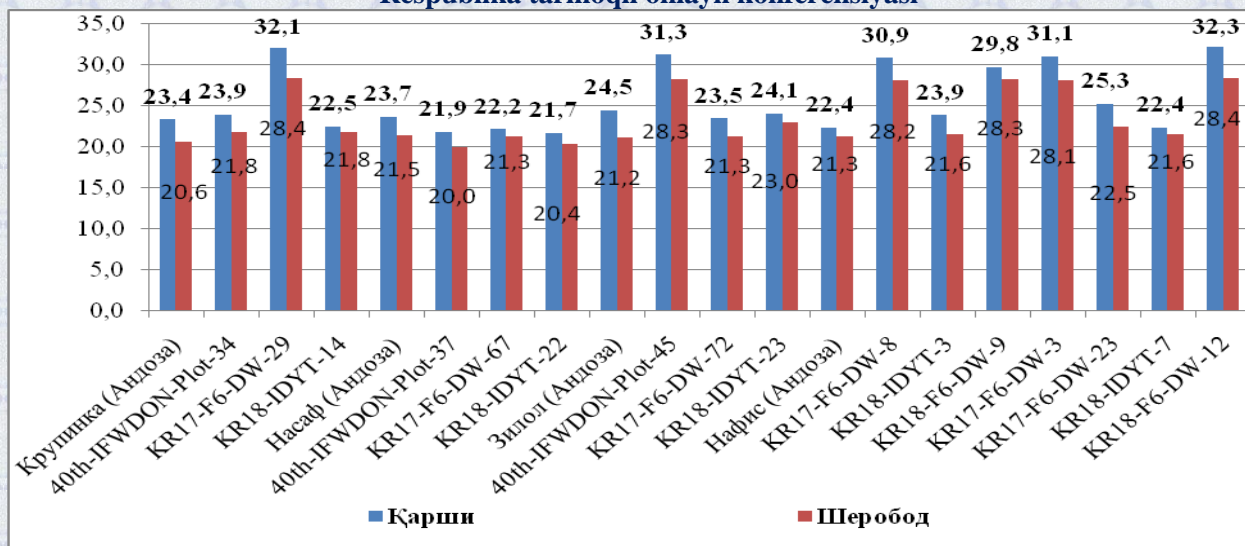
Оқсил миқдори KR18-F6-DW-12, 40th-IFWDON-Plot-45, KR18-F6-DW-9, KR17-F6-DW-8, KR17-F6-DW-3, KR17-F6-DW-29 (Мусаффо) тизмаларда 16,2-16,8% гача бўлиб, андоза навларидан 2-2,3 % га юқори эканлиги аниқланди.

Шеробод тумани шароитида олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, нав ва тизмаларнинг оқсил миқдори йиллар бўйича ўртача, андоза навлар “Крупинка” ва “Нафис” навларида 13,7%, “Насаф” навида 14% ва “Зилол” навида эса 13,8% эканлиги кузатилди. Андоза навларидан оқсил миқдори юқори бўлган тизмалар сони 6 тани ташкил қилиб KR18-F6-DW-9, 40th-IFWDON-Plot-45, KR18-F6-DW-12, KR17-F6-DW-29, KR17-F6-DW-8, KR17-F6-DW-3 ушбу тизмаларнинг оқсил миқдори 15,1-15,5% гача бўлганлиги лаборатория тадқиқотлари натижасида аниқланди (1-жадвал).

Маълумки, Республикамизда қаттиқ буғдой дони ноёб ҳисобланиб, аҳолининг қаттиқ буғдой донига бўлган талаби тобора ошиб бормоқда, макарон ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳамда уларга бўлган эҳтиёжнинг юқорилиги қаттиқ буғдойни кенг майдонларда етиштиришни тақоза этади.

Дондаги оқсил ва клейковинанинг пасайиши ҳосилдорликнинг ошиши, тупроқда ўсимликнинг ўзлаштириши осон бўлган азот миқдори камлиги туфайли юзага келади. Аммо, бу масалани кузги буғдойга солинадиган азот миқдорини ошириш ҳисобига ҳал қилиб бўлмайди. Селекция ашёларини таърифлайдиган асосий кўрсаткичлар маҳсулдорлик, ҳосилдорлик ва маҳсулот сифати ҳисобланиб, улар бир қанча белги ва хусусиятларнинг йиғиндисидан иборат[2].

“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi

1-расм: Қаттиқ буғдой нав ва тизмаларининг клейковина миқдори %, (2019-2021 йй).

2019-2021 йиллар мобайнида ўтгазилган тадқиқот натижаларига кўра нав ва тизмаларнинг донидаги клейковина миқдори Қарши тумани шароитида йиллар бўйича ўртача 21,7-32,3% бўлиб, андоза “Крупинка” навида 23,4%, “Насаф” навида 23,7%, “Зилол” навида 24,5% ва “Нафис” навида эса 22,4% бўлганлиги аниқланди. Андоза навларидан клейковина миқдори юқори бўлган тизмалар сони 6 тани ташкил қилиб, клейковина миқдори 29,8-32,3% гача бўлиб андоза навларидан 7,4-7,8% юқори эканлиги тадқиқотлар натижасида аниқланди.

Д. Жўраев ва бошқаларнинг тадқиқотларида, дон сифати юқори, яъни кучли буғдой яратишда, албатта, клейковина миқдорини ўрганиш муҳимдир. Қашқадарё вилояти шароитида нав ва констант шаклларнинг клейковина миқдори 23,9-30,9% оралиғида бўлганлиги аниқланган [4].

Шеробод тумани шароитида 2019-2021 йиллар давомида 20 та қаттиқ буғдой нав ва тизмаларининг клейковина миқдори лаборатория шароитида ўрганилганда, йиллар бўйича ўртача 20-28,4% бўлиб, клейковина миқдори юқори бўлган KR18-F6-DW-9, 40th-IFWDON-Plot-45, KR18-F6-DW-12, KR17-F6-DW-29, KR17-F6-DW-8, KR17-F6-DW-3 тизмалари андоза навларидан 6,9-7,5% гача юқори эканлиги тадқиқотлар натижасида аниқланди.

Хулоса. Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, нав ва тизмаларнинг оксил миқдори йиллар бўйича ўртача Қарши тумани шароитида 21,7-32,3%, Шеробод тумани шароитида эса 20-28,4% гача бўлиб, ҳар икки ҳудудда ҳам оксил ва клейковина миқдори юқори бўлган 1 та KR17-F6-DW-29 (Мусаффо) тизмаси ажратиб олинди ва ДНС комиссиясига топширилди. KR18-F6-DW-9, 40th-IFWDON-Plot-45, KR18-F6-DW-12, KR17-F6-DW-8, KR17-F6-DW-3 тизмалар танлаб олинди ва селекциянинг кейинги босқичига ўтказилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. О.Аманов, Ш.Дилмуродов, А.Мейлиев, Н.Қаюмов “Суғориладиган майдонлар учун қаттиқ буғдойнинг дон сифати юқори тизмаларини танлаш” Агро илм 2019 2-сон 19-20 бет
2. М.Азимова “Буғдой селекциясида курғоқчиликка чидамлилик хусусиятлари” Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги 2015 10-сон 32 бет.
3. Мейлиев А. Х., Болқиев З. Т. Жанубий минтақалар шароитида қаттиқ буғдойнинг дон сифати юқори бўлган тизмаларини танлаш //Life Sciences and Agriculture. – 2020. – №. 1.
4. Аманов О. А., Болқиев З. Т. Влияние температуры на плодородность и раннеспелость твёрдой пшеницы //Life Sciences and Agriculture. – 2020. – №. 3 (7).
5. Болқиев З. Т. и др. Селекция осеннего твёрдого зерна //современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2019. – с. 111-113.

**ABDULLA QODIRIY O'ZBEK REALISTIK ROMANCHILIGINING
ASOSCHISI.**

GAIPOVA OZODA, YUSUPOV IZZAT

Nukus Davlat pedagogika instituti Chet tillari fakulteti talabalari

"Yurtimizda Abdulla Qodiriy asarlari kirib bormagan birorta ham xonadon bo'lmasa kerak. U faqat o'zbeklarning emas balki Turkiston xalqlarining ham sevimli adibi, ozodlik va istiqlol kuychisidir."

Islom Karimov.

XX asr boshlarida o'zbek adabiyotida misli ko'rinmagan yangilik yuz berdi. O'zbek adabiyoti romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning ikkinchi yirik romani bosilib chiqdi. Roman 1928-yil fevralda yozib tugatildi va 1929-yil Samarqandda bosilib chiqdi.

Asarni "Mehrobdan chayon" chayon deb atash ziyoli ulamolarni bosh qahramon qilib tanlash, muqaddas dargoh - shu dargohdan chiqqan nomunosib e'tiqodsiz kishilarga ishoradir. Ya'ni mehrob - muqaddas hukumat idoralari yoki ilm maskanlari, mamlakatning, davlatning muhim qarorgohlari va undan chiqqan razil kimsalar esa chayon obraziga yaqqol misol bo'la oladi. Bunga misol tariqasida shoir Muhammad Yusufning quyidagi tórtligini keltirishimiz mumkin :

Alhazar, alhazar ming bor alhazar,

Ana yurishibdi kiyganlari zar,

Qodiriyni sotib shoir bo'lganlar,

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Mehrobingdan chiqqan chayonlarning bor

(M. Yusuf "Yurtim ado bo'lmas armonlaring bor" she'ridan)

Romanda Anvar bilan Ranoning sevgi muhabbati, ishqiy kechinmalari yorqin ifoda etilgan. Romandagi yana bir asosiy obrazlardan biri bu Maktabdor Solih Mahdum. Uning yumoristik obrazi adabiyotshunoslar tomonidan yozuvchining jiddiy yutug'i deya hisoblanadi.

"Mehrobdan chayon" romanida xonliklar davri zug'umi muayyan darajada sezilsa ham adibda goho tarafkashlik mayllari ko'rinadi. Asarda muallif yengil hazil mutoyiba, piching kinoya, kesatik, hajv orqali Solih Maxdum tabiatiga xos xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Solih Mahdumning kechmishi ota-bobolari qismati bahonasida keltirilgan Amir Umarxonning kanizi tog'risidagi hikoya, haq ishlari uchun jabr ko'rgan Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjonlarning achchiq qismati, Xudoyorxon tarixi tog'risidagi ma'lumotlar, Og'acha oyim sarguzashtlari, o'rdadagi qullar haqidagi aniq ma'lumotlar asarda salmoqli o'rin tutadi.

"Mehrobdan chayon" hayot haqiqatini "orttirmay kammitmay va yashirmay o'z xolicha jamiki qirralari, tovlanishlari bilan gavdalantirilgan xarakterlar olamini, ruhiyatini o'ziga xos ohanglar, bo'yoqlar vositasida kashf etib bergan o'xshashi yo'q badiiy obidadir. ([https://kitoblardunyosi:uz/mehrobdan chayon](https://kitoblardunyosi:uz/mehrobdan_chayon))

Abdulla Qodiriy ijodidagi chuqur mazmuni jozibador va ravshan shaklda ifoda etish olish, hayotdagi drammatik vaziyatlarga e'tibor, shaklning ixchamligi va katta prozada ortiqchaliklardan xoli ifodaning ustunligi, so'zning ma'noga mosligi va yorqinligi, hammadan ham muhimi - kishilar xarakteridagi muhim xususiyatlarni ko'ra olish va tasvir eta bilish yosh avlod uchun doimo Ibrat namunasi bo'lib kelmoqda.

Oybek aytganidek: *"O'tgan kunlar" romanida yozuvchi til ustida katta mahorat ko'rsatadi. Romanning tili haqiqatan boy, bo'yoqli, sodda, ifoda kuchi zo'r ommaga anglashilarlik bir tildir. O'zbek adabiy tilining shakllanishida bu asarning roli, shubhasiz katta. Abdulla Qodiriy yosh adabiy avlodni doimo jahon realistik adabiyotidan o'rganishga chaqirar, o'zi ham jahon klassiklarini mutolaa etish va ularning asarlarini o'zbekchaga tarjima qilish jarayonida realizm ustalaridan o'qib o'rganib borar edi. Adib o'z kasbi haqida to'xtalib shunday degan edi: "* - Yozuvchilikda bir qonun bor : - hammadan ilgari ma'no, undan so'ng shu ma'noni ifoda qilish uchun so'z qurish, so'zgina emas, san'atkorona, ya'ni shunday so'zki, aytmoqchi bo'lgan fikringizning ifodasi uchungina maxsus yaratilgan bo'lib, yasama bo'lmasin. Mana shu shartni bajarib, bu jihatdan tamin etilgach boshqa masalalarga o'tishga haq olgan bo'lasan ". (Oybek "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" 1979 kitobidan 22 - 23b.)

20-yillar o'zbek adabiyotida zamonaviy realistik nasrning shakllanishi va hayotdan mustahkam o'rin olishida Abdulla Qodiriydek ulkan san'atkorning

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

ijodi g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ldi. Abdulla Qodiriy bu davrda kichik nasrning xilma-xil namunalari yozish bilan cheklanmadi. U "O'tgan kunlar""Mehrobdan chayon" kabi yirik asarlar yaratib, o'zbek realistik romanchiligiga asos soldi. 20-yillar nasri yangi adabiyotimizning kelgusi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin tayyorladi. 30-yillarda o'zbek nasri hayot talabiga monand ravishda rivojlana bordi. Abdulla Qodiriy, S. Ayniy, Cho'lpon, Oybek, G'. G'ulom, A. Qahhor singari yozuvchilarning samarali ijodiy mehnati tufayli

o'zbek nasrining barcha janrlarida qator realistik asarlar yaratildi. Badiiy ocherk to'laqonli janr sifatida shakllandi. A. Qodiriyning "G'irvonli Mallaboy aka" G'. G'ulomning "Zarbdorning tug'ilishi" ocherklarida oddiy mehnatkash kishilarning mehnatda erishgan yutuqlari ruhiyati, fe'l-atvori tasvirlangan.

30-yillarda o'zbek nosirlari xususan A. Qodiriy, A. Qahhor, G'. G'ulom kabi yozuvchilar epik turning kichik va hozirjavob janri hikoyachilikda ham barakali ijod qildilar.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Oybek "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" T. 1979 22-23 b.
2. "XX asr O'zbek adabiyoti" 25 - 26 b.
3. <https://kitoblardunyosi.uz> /mehrobdan chayon
4. <https://kitobxon.com> /o'z/ kitob mehrobdan chayon

**T.QAYÍPBERGENOV TÍN "MAMAN BIY ÁPSANASÍ" NDA
SOMATIZMLIK FRAZELOGIZMLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ**

ALTINAY XOJABAEVA DÁWLETBAY QIZI
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı studentı
Telefon: +998(93) 718 63 33

Anotatsiya: Tilde frazeologizmlerdiń qollanılıwı, somatizmlik frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri, shıǵarmada somantizmlik frazeologizmlerdiń qollanılıw mánileri haqqında.

Gilt sózler: frazeologizm, somatizm, awıspalı máni, leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qural, M.V.Lomonosov, V.G.Belinskiy.

Túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayırıqsha topar bolıp tanılatuǵın frazeologizmlerge oǵada bay. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tereń mánili awıspalı hám obrazlı bolıp keledi. Olar kúndelikli sóylew

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

tájiriybesinde pikirdi toliq, anıq hám tásirli etip jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Usı kózqarastan frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tildiń qaymaǵı sıpatında baha beriledi. Ullı rus ilimpazı M. V. Lomonosov olardı tildiń marjanı dese, V. G. Belinskiy frazeologiyalıq sóz dizbeklerin sózlik quramda tildiń xalıqlıq tulǵası, xalıq tiliniń tıp baylıǵı dep atadı. Olardıń tildegi ornına joqarı baha berdi. [1:46] Frazelogizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallardıń biri sıpatında keńnen qollanıladı. Frazelogizmlerdiń quramında qansha sóz bolıwına qaramastan, olar barlıǵı jıynalıp barıp uluwma bir mánini ańlatadı, emocional-ekspressivlik mánini bildiredi. Mısalı: júregi suwlaw-qorqıw, kóz taslaw-qaraw, qulaq qaǵıs etiw-aytıw, qoy awzınan shóp almaw-juwas hám t.b.[3:156] Sonıń menen birge, frazeologizmler hár qıylı jaǵdaylarǵa hám atamlarǵa baylanıslı qollanıladı. Máselen: adam múshelerine baylanıslı turaqlı sóz dizbekleri tilimizde kóplep ushırasıp, lingvistikada somatizmler degen atama menen belgili. Qol sózine baylanıslı: qolı uzın, qolǵa alıw, qolı kelte, qol jitirim, qol urıw; kóz sózine baylanıslı: kózge túsiw, kózi qamasıw, kóz ashıp jumǵansha, kóz ushında, kózdi ashıw, kózine shóp salıw; awız sózine baylanıslı: awız ashıq, awızına qaraw, awızı menen júriw, awızına as salıw, awızǵa túsiw hám t.b

T.Qayıpbergenovtıń qaysı shıǵarmasın tallasaq ta, til birliklerinen sheberlik penen paydalanǵanlıǵın kóremiz. Jazıwshınıń "Qaraqalpaq dástanı" roman-triologiyasınıń 1-kitabı "Maman biy ápsanası"ndaǵı adam múshesine baylanıslı frazeologizmler menen tanısıp shıǵamız.

Dáwletbay biydin' kózleri alaqlap, tili tıǵıldı. Ashıw keredi me, eki iyninen dem alıp bir gúrsindi. [2:39]

Bunda tili tıǵıldı frazeologizm sózi, sóyley almadı mánisin bildirip tur.

- Amanlıq, ne sezdin'? – dedi jolda Maman.

- Tilim jetpeydi, aǵa. [2:71]

Bundaǵı tilim jetpeydi sózi táriypley almayman mánisinde kelip tur.

- Qon'ırat jáne utıldı. Maman ákesinin' burınǵı sózin jan'arttı. Shayıq tili menen mór bastı. [2:86]

Bul mısaldaǵı tili menen mór bastı frazası tili menen bárin sheshti, kelistirdi mánisinde qollanıp tur.

Baǵanadan berli sóylemey turǵan Allayar tilge keldi. [2:89]

Bunda tilge keldi frazası sóyledi, gáp basladı mánisinde qollanıp tur.

Túbi aylanıp, orıslardı bosattın' degen attan bas tartıp júrgenler "biz bosattıq" degen sózge talasıp, mártebeli boldı, tili uzaydı. [2:115]

Bul mısaldaǵı tili uzaydı frazası ataǵı jayıldı, mártebeli boldı mánisinde kelip tur.

- Xabar etken tildi baylawǵa urınǵansha, elin'nin' gamin je. [2:116]

Bundaǵı tildi baylaw frazası sóyletpew, gápin bóliw mánisinde qollanıp tur.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Hár qıylı kiyimde júrip, hár qıylı tilde sóylegen sawdagerler óz ara til tabısıp, qalay túsinetuǵını, sırttan qaraǵanda jumbaq kóringeni bolmasa, hámmesi ákelgen zatların ótkerip, hámmesi de keregin tawıp áketip atır. [2:156]

Bundaǵı til tabısıw frazası bir-birin tu’siniw mánisinde kelip tur.

Amanlıqtın’ kózlerinen ter monshaqlap, tili sózge kelmey eki iyninen dem aladı:

- Ne deysen’?! Kim ayttı?! [2:194]

Bul mısaldaǵı tili sózge kelmew frazası sóyley almaw, albıraw mánisinde qollanıp tur.

Házirshe qon’ıratlılardın’ ıǵına jıǵılıp, til biriktirmesek bolmaydı. [2:203]

Bundaǵı til biriktiriw frazası awızbirshilikli bolıw, pikirleri jámlesiw mánisinde kelip tur.

- Haqıyqıy kózi ashıq!

- Til tiygiziwge bolmaydı, - dedi Esengeldi qon’ır ayaǵının’ sawırısına qamshılaǵandı toqtatpay. (221-bet)

Bundaǵı til tiygiziwge bolmaw frazası jaman gáp aytıwǵa bolmaydı mánisinde kelip tur.

Amanlıqtın’ “jetimler” degen sózge tili barmadı. Olar haqqında jaman sóz aytıwǵa kewli erk bermedi. [2:245]

Bul mısaldaǵı tili barmaw frazası sóylemew, olay dep aytıwǵa batına almaw mánisinde qollanıp tur.

Aradan qansha waqıt ótkeni biymálim, Amanlıqtın’ tili gúrmeldi:

- Maman! ... [2:253]

Bundaǵı tili gu’rmeliw frazası sózge keliw, sóylew mánisin bildirip tur.

Awırsınıp man’layın jıyırdı, bir nárselerdi aytpaqshı boladı, biraq tili awzına sıymay baǵır-baǵır etip, álle bir nárselerdi aytadı. [2:253]

Bundaǵı tili awzına sıymaw frazası sóyley almaw, tili sózge kelmey, gu’rmeliw mánisin an’latıp tur.

Amanlıq arzıwlısı Aqbiydaydı kórip, quwanıshtan tili tıǵılıp, bosáǵaǵa qazıq bolıp qaqaydı. [2:257]

Bundaǵı tili tıǵılıw frazası sóyley almaw, kórip quwanıw, albıraw mánisinde kelip tur.

Onnan son’ǵı ótkergen kúnlerinin’ bári til jetpes qayǵılı. Qapqa pıshaq Salıp qosıp sabatqan. [2:306]

Bundaǵı til jetpew frazası aytıwǵa sózdin’ kelmewi, táriyplewge sóz joq mánisinde kelip tur.

Áke, áke emes pe? Ol qaytıp tilge kelmeydi. Sol ushın son’ınan násiyatlap, jáne jiberedi. [2:321]

Bul mısaldaǵı tilge kelmew frazası sóyley almaw mánisinde.

- Áy, xalqı joq, zan'gar!

- Óytip atasına til tiygizbe, - dep Shamurat biy pázne bastı. [2:324]

Bundağı til tiygizbe frazası jaman gáp aytpa, oğan qarap sóyleme mánisinde.

Átashtannın' bası til menen jalağanday. Oshaqta dúmshe qaynap tur. [2:328]

Bunda, til menen jalağanday frazası taza, mintazday mánisinde.

Ajağası Amanlıqtan Qudiyar degen ağası bar eken dep esitkenin aytqanda, Qudiyar seyistin' kúlren' nursız kózlerinin' ağı paxtaday ağarıp, qabağı qattı, tili gúrmeliwge kelmey, állen waqıttan son' ókirip jılap jiberdi. [2:331]

Bunda, tili gu'rmeliwge kelmew frazası sóyley almaw mánisinde.

Maman biy artına qarap turdı da, eki iyninen entige bir dem aldı, til qatpadı. [2:365]

Bunda, til qatpaw frazası sóylemew mánisinde.

Ekewimiz birge talap isleyviz. Soğan shekem tilin' sınıp, dárwazamanlardın' tilinde sóyleytuğın bolasan', olarğa túyinshik awmastırasan', bolmasa, mına sıyqın' menen sarayğa kiremen dep dámelenbe. [2:420]

Bunda, tili sınıw frazası tili u'yrenisiw, jaqsılap sóylew mánisinde.

Qalay oylamasın? Tili maylı. Amanlıqqa tákir-túkirlik etpeydi. [2:469]

Bunda, tili maylı frazası sózge sheshen, tili shiyrin mánisinde.

Anıgırağı, bunday waqıyanın' haqıyqattan júz beriwi túwe “sonday, sonday bolğanmish” dep tilge basıwdın' ózi ólimnen awır hásiret! [2:506]

Bunda, tilge basıw frazası aytıw, sol haqqında sóylesiw mánisinde .

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmler ásirese, publicistikada hám kórkem ádebiyatta stillik maqsette jiyi paydalanıladı.. Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T. Qayıpbergenov óz shıǵarmalarında frazeologizmlerden oğada sheber paydalanǵanlıǵın gúwası boldıq. Frazeologizmlerdiń shıǵarmalardaǵı ornı girewli.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ábdinázimov Sh.,Pirniyazova A., Shınnazarova S. "Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetikasi. Leksikologiyası" Toshkent. Sano-standart, 2018.
2. Qayıpbergenov T. "Maman biy ápsanası". Nókis. Bilim, 2008.
3. E.Berdimuratov, Sh.A'bdina'zimov, Z.Ismaylova “Qaraqalpaq tili” 10-klass sabaqlı'q “Bilim” 2017.

PSIXOLOGIK MASLAHATLAR SOHASIDAGI YANGI BILIMLAR

KURBANBAEVA JARQINAY KA'MILJANOVNA

Ajiniyoz nomidagi NDPI Pedagogika fakulteti
pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi talabasi
Telefon: +998(90) 575-04-64 @jarqinayk@gmail.com

Annotatsiya: Psixologik maslahat nima ekanligi, u qanday tashkil etilishi va olib borilishi to‘g‘risida asosiy, keng qamrovli va tushunarli bayon etilgan ma‘lumotlar haqida qisqa tushunsha.

Kalit so‘zlar: Psixologik korreksiya, psixodiagnostika, psixologik maslahat fani, psixologik maslahat bo‘yicha o‘quv qo‘llanma.

Psixologik maslahat — bu psixolog kasbiy mutaxassislik faoliyatida nisbatan yangi soha hisoblanib, mamlakatimiz fan taraqqiyotida psixologiyaga oid ilmiy tadqiqot ishlari psixologiya fanini o‘qitish, psixologik korreksiya va psixodiagnostika kabi an‘anaviy amaliy ish shakllari bilan bir qatorda mustaqil faoliyat sohasi sifatida yaqinda ajralib chiqdi.

Odam nima qilishni bilmaganida, yoki o‘z muammosini mustaqil hal etish uchun uning imkoniyatlari qolmaganida psixolog maslahatchiga yordam so‘rab keladi. Ruhiy holati yamon bo‘lganida, uning xayolida u bilan yoki unga yaqin odamlar bilan qandaydir qo‘rqinchli holat sodir bo‘layotgandek, yamon oqibatlariga olib kelishi mumkindek tuyulganda odam yordam so‘rab psixologga murojaat etishi mumkin va bu tabiiy holatdek. Mana shu sababli ham oliy ta‘lim dargohlarida “Psixologik Maslahat” fani o‘tiladi. Bu fanning vazifasi va maqsadi hammaga birdek ayon bo‘lsa kerak, eng asosiysi bu fan va bu bilimlar bo‘lajak Psixologlarimizga hartamonlama yordam va ko‘nlikma bo‘la olishidadir. Psixologiya fanida ham eng asosiy o‘rinlarni Maslahat berish, motivaciya berish kabi tushunshalar egallaydi. Har bir psixologning etarlicha o‘z tajribasidan va bilim darajasidan kelib shiqqan holda o‘z mijoziga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsata olishi va uni qaytadan jo‘shqin hayotqa, chidamli, bardoshli, sabrli, kuchli bo‘lishga unday olishida shu fanning o‘rni alohida. Psixologik maslahat sohasi faqat maslahat berish bilan sheklanmaydi u o‘z ichiga Psixologik korreksiya va psixodiagnostika tushunchalarini ham qamrab oladi.

Maslahat berish jarayoni juda murakkab bo‘lib, bu paytta har ikkala tamon ham maslahat beruvchi va uni oluvchi ham muayyan bir atmosferaga tushadi. Mijozning dardini muommasi va ichki keshinmalarini boricha tushunish va qabul qilishda psixologtan katta sabr, kuchli bilim talab qilinadi. Buning uchun psixolog ham o‘z-o‘zini suhbatga jismonan va ruhan tayyorlashi kerak. Negativ energiyani o‘ziga qabul qilib, uning ta‘sir ostiga tushib qolmasligi kerak. Agarda psixolog-maslahatchi haq bo‘lsa, unda maslahatchi uni ishontirishda davom etishi kerak va faqatgina psixologning urinishlariga yengib bo‘lmas qarshilik ko‘rsatgan holdagina to‘xtatish kerak bo‘ladi. Shundan keyin maslahatchi mijoz o‘zi qanday to‘g‘ri deb hisoblasa, shunday harakat qilishga imkon berishi kerak. Mijozga ishonch bu insonparvarlik g‘oyasiga asoslangan bo‘lib, psixologik maslahatda asosiy hisoblanadi. Maslahatchining mijozga ishonchi agarda mijozni anglab yetishiga va muammoni hal etish usulini u bilan birga topishga yordam berilsa, o‘z muammosini mijoz mustaqil

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

hal qila olishiga ishonchini koʻzda tutadi. Ishonish psixolog-maslahatchining mijoz fikriga qoʻshilishi, agarda albatta mijoz haq boʻlsa, oʻz fikridan voz kechib, uning fikrini qabul qilishini ham anglatadi. Har bir mijozga alohida vaqt belgilab, mijozning emociyasi va hatti-harakatini kuzatishi, soʻzlarini diqqat bilan tinglashi va shulardan kelib shiqqan holda unga toʻgʻri yoʻl-yoʻrik koʻrsata olishi bu psixologning tajriyasi va amaliyotda olgan bilimlarida oʻz aksini topadi. Eng asosiysi mijozni diqqat bilan tinglash uning ichki keshinmalarini sir saqlay olish hususiyati haqiqiy psixologning sifati hisoblanadi.

Ulugʻ rus pedagogi K. D. Ushinskiy ishlarida diqqat togʻrisida juda iliq fikrlar aytilgan. Uning fikricha, diqqat ruhiy sharoyatimizning shunday yagona eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali oʻtib kiradi. Diqqat obʼektini toʻla va aniq idrok qilish qobiliyatiga ega. Uning koʻrsatishicha, kishi oʻz hissiyotlarini diqqat orqali boshqaradi, bunda u ixtiyoriy yoʻnaltiriladi. Muallif diqqat turlarini ixtiyorsiz yoki passiv, ixtiyoriy yoki aktiv kabilarga ajratadi. Uningcha, ixtiyoriy diqqat bizning tomonimizdan zoʻr berish orqali oʻziga predmet tanlaydi. Ixtiyoriy diqqatni obʼektivlashtirish aktiv xarakteridan biridir. Chunki u kishining oʻzi orqali kuzatiladi va qoʻllaniladi. Koʻp hollarda oʻsmirlar uchun tengdoshlari bilan ijtimoiy muloqot etakchi faoliyat boʻlib qoladi. Oʻsmirning qiziqishlari ortadi, bilish faoliyati maktab programmasidan tashqariga chiqadi, mustaqil oʻqiy boshlaydi, izlanadi, yangidan-yangi bilimlarni aqtaradi. Uning tafakkurida tanqidiylik, mustaqillik hosil boʻladi. Oʻquv faoliyatidagi kamchiliklar kichik sinflarda bilinmagan boʻlsa, V-VI sinflarda oʻzlashtirishi keskin farqlanadigan bolalar koʻzga tashlanib qoladi. Shu sababli oʻsmirlik davridagi bolalarda har xil oʻzgaruvchan tushkun kayfiyat paydo boʻladi. Oʻsmirlarda nazariy, formal va refleksiv tafakkur turlari shakllanadi. Xotira, idrok jarayonlari ham intellektualizaciya boʻla boshlaydi, yaʼni oʻsmir oʻquv materiallarini tushinib idrok qilish va eslab qolishni oʻrgana boshlaydi. Bu jarayonlarni toʻliq bajara olmasliklari ham ayrim paytlari koʻzga tashlanadi. Oʻsmirlarning oʻz-oʻzini anglashi sifat jihatidan oʻzgaradi. Oʻzi haqida oʻylash, oʻzini boshqalar bilan taqqoslash oʻsmirning xususiyatidir. Oʻzini oʻz doʻstlari davrasida da nutqlariga, boshqalar bilan kiyinish uslublarining har xilligʻi, adobi-axloqi, emotsiyasi, kayfiyatiga tashqaridan nazar sola boshlaydi. Oʻsmir oʻz kamchiligi ustida oʻylaydi, oʻzidan qoniqmaslik hissi paydo boʻladi. Ularda asta-sekin «Men Konsepsiyasi» shakllana boshlaydi Oʻz-oʻzini hurmat qilish tushunshasi har birimizga tegishli, lekin oʻsmirlik davrida bu jarayonning toʻliq shakllanishi biroz qiyin va tushunarsiz. Biror kishining oʻzini oʻzi baholash, yaʼni uning shaxsiy xususiyatlariga baho berish soʻzining oʻzida ayon boʻladi. Qizigʻi shundaki, oʻz-oʻzini anglashning shakllanishiga har xil tashqi omillar taʼsir qiladi. Har bir psixolog maslahat berish vaqtida oʻzini va mijozinini etarlicha kuzatib borishi har bir

emociyasi, har bir gapiga diqqatli bo'lishi eng asosiysi o'zi mijozining ta'sir ostiga tushib qolmasligi va negativ energiyani qabul qilmasligi aksinsha mijozni o'z ta'sir doirasiga olib tushishi unga pozitiv kayfiyat bagishlashi kelgusi suhbatqa daslabkisiga nisbatan o'ziga ichonshi ortgan holda kelishiga va yanada o'z hayotining yorqin lahzalaridan umidvor holda o'zligini topishga intilishga harakat qila boshlashi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. Z.Nishanova, Sh.Asomuddinova “Psixologik maslahat” O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent – 2010
2. E.G'oziyev Umumiy psixologiya mutaxassisligi uchun o'quv qo'llanma II – kitob toshkent - "Universitet" - 2002

**TÓLEPBERGEN QAYIPBERGENOVTIŃ "MAMAN BIY
ÁPSANASI" SHIGARMASINDAĖI HÁZIRGI MÁHÁL
FEYILLERINIŃ AŃLATILIWI**

JUMANOVA NILUFAR ERPOLAT QIZI
Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Telefon: +998(91)399-57-42

Annotatsiya: Házirgi qaraqalpaq tilinde máhál formalariniŃ qollanılıwı, qollanılıw formaları, shigarmalarda máhál kategoriyalariniŃ qollanılıw áhmiyeti haqqında.

Gilt sózler: máhál kategoriyası, házirgi máhál kategoriyası, anıq házirgi máhál forması, dawamlı házirgi máhál forması

Házirgi máhál feyilleriniŃ mánilik jaqtan bóliniwlerinde túrkiy tillerinde, sonday-aq ayırım tillerdiŃ ózinde de birdey emes. Bul izertlewshilerdiŃ til faktlerine hár túrli kózqarasta qarap, ilimiy juwmaققa keliwiniŃ nátiyjesi bolıp tabıladı. Házirgi qaraqalpaq til iliminde máhál kategoriyası úsh túrli: ótken, házirgi, keler máhál formaları. SonıŃ ishinde házirgi máhál formasın alıp qarayıq. Házirgi máhál feyilleri is-hárkettiŃ isleniwi sóylew momentine baylanıslı anıq yamasa abstrakt, is-hárkettiŃ tek házirgi momentte baslanǵanlıǵın, dawamlılıǵın bildirip keledi. [1:165]

Bız bul maqalamızda Tólepbergen QayıpbergenovtıŃ "Maman biy ápsanası" shigarmasındaĖi házirgi máhál feyilleriniŃ qollanılıwın úyrenemiz. AwıldıŃ qubla shetiniŃ saqshısınday jalǵız túp emen múlgip tur.(21- bet).

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Bul jerde mǔlgip tur feyili hal feyildiń -p formalı túrine tur feyiliniń qosılıwı arqalı anıq házirgi máhál jasalıp tur. At jániwarlar iyeleriniń keypin túsingen sekilli, gá pısqırıp, gá oqıranıp tek alǵa qaray qádem taslawda. [2:171] Bunda, qádem tasla atawısh tıykarlı qospa feyiline -wda affiksiniń qosılıwı arqalı dawamlı házirgi máhál jasalıp tur. Kún bata, sharshaǵan pıyadalar haq jol tilep topar-topar qala basladı. [2:153] Bul jerde, qala basladı feyili hal feyildiń -a formasına basladı feyili qosılıp, dawamlı házirgi máhál forması jasalıp tur. Qaptalında shayıqtıń sarı ala kópegi ayaqların dastanıp jatır. [2:29] Bunda, jatır feyili tiykarınan jatır feyili arqalı ańlatılıp anıq házirgi máhál feyili jasalıp tur. Yabı menen jalayır ruwlarınıń biyleri, bayları Orazan menen shayıqtıń kelgenin esitip kelip otr. [2:90]

Bunda, kelip otr feyili hal feyildiń -ıp formalı túrine otr feyili qosılıwı arqalı anıq házirgi máhál feyili jasap tur. Iyt súyeklerdi kútá erinsheklik penen ǵayzap atır. Bul jerde, ǵayzap atır feyili hal feyildiń -p formalı túrine atır feyiliniń qosılıwı arqalı anıq házirgi máhál feyili jasalıp tur. Batıstan shıǵısqa, shıǵıstan batısqa, arqadan qublaǵa, qublada arqaǵa atlılar shabısıwda(31-bet).

Bunda, shabısıwda feyili házirgi máhálardıń -ıwda forması arqalı dawamlı házirgi máhál feyili jasalıp tur. Biylerdiń jası úlkenleri Murat shayıq hám Irısqul biy ortaǵa xandı alıp otr. Bunda, alıp otr feyili anıq házirgi máhál formasın jasap tur. [2:32] Haqıyqattan da, shayıq el birligin buzıw ushın, usı ólim jazasın sorıǵanı bolmasa, qıyametlik dostı Orazan batır kelgende ne juwap bererin bilmey sarsılıwda. Bul jerde, sarsılıwda feyili házirgi máhálardıń -ıwda forması arqalı dawamlı házirgi máhál forması jasalıp tur. [2:61] Aspannan tısele qulaǵan ǵarǵalarday shaynasıp atırǵan eki qara bala, kelip qalǵan atlını kórmey pısnasıwda. Bunda, pısnasıwda feyili házirgi máhálardıń -ıwda forması arqalı dawamlı házirgi máhál formasın jasap tur. [2:89] Yabı menen jalayır ruwlarınıń biyleri, bayları Orazan menen Murat shayıqtıń kelgenin esitip kelip otr.

Bul jerde, kelip otr feyili, anıq házirgi máhál formasın jasap tur.[2:90]

Dáwletbay biy Ubaydulla biy menen bir tárepke ketetuǵın bolǵanı ushın kútip tur. Bul jerde, kútip tur feyili, anıq házirgi máhál formasın jasap tur. [2:112] At jániwarlar iyeleriniń keypin túsingen sekilli, gá pısqırıp, gá oqıranıp, tek alǵa qaray qádem taslawda. Bul jerde taslawda feyili házirgi máhálardıń -ıwda forması arqalı házirgi máhál formasın jasap tur.

Amanlıq oyılı kózleri menen ılashıqtıń ishki tazalıǵına, nart toǵay taldan soǵılǵan shaldırardıń qurımsız, tap búgin shawıp ákelingendey etip juwılǵanına, balalar menen kelse shań ǵıtıp jatatuǵın edenniń sıbalǵanına, taza oshaq salınıp, aylanasına alaqsınlar qaǵılǵanına oylanıwda.

Bul jerde, oylanıwda feyili házirgi máhálardıń -ıwda forması arqalı dawamlı házirgi máhál forması jasalıp tur.

Juwmaqlar aytqanda, Tólepbergen Qayıpbergenov shıǵarmalarında házirgi máhaldıń anıq házirgi máhál túri hám dawamlı házirgi máhál formaları kóp qollanılǵan. Bul arqalı jazıwshı waqıyanı jaqsı sáwlelendirip bergen. Demek, házirgi máhaldıń hár qıylı formada qollanılıwı ózgesheligi elede izertleniwdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. A.Dáwletov, M.Da’wletov, M.Qudaybergenov ”Házirgi qaraqalapaq ádebiy tili” Nókis. “Bilim”. 2010
2. Qayıpbergenov T. ”Maman biy ápsanası”. Nókis. Bilim, 2018.

**M.NIZANOVTIŃ “QARAQALPAQLAR” SHIǴARMASINDA ÓTKEN
MÁHÁL FORMALARINIŃ QOLLANILIW ÓZGESHELIKLARI**

KUANISHBAEVA SARIGÚL JAŃABAY QIZI

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Telefon: +998(94) 900-05-09

Annotatsiya: Házirgi qaraqalpaq tilinde ótken máhál formalarınıń qollanılıwı, mánilik formaları, olardaǵı jasalıw ózgeshelikler haqqında

Gilt sózler: máhál kategoriyası, ótken máhál kategoriyası, anıq ótken máhál, burıńǵıótken máhál, tamamlanbaǵan ótken máhál, keler-ótken máhál

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil máhálleri óz aldına kategoriya sanaladı. Feyil arqalı bildiretuǵın is-háreket yamasa halattıń isleniwi belgili bir waqıtqa qatnaslı boladı. Is-hárekettiń isleniwiniń waqıtqa qatnaslılıǵı feyildiń grammatikalıq máhál kategoriyasına iye ekenligin bildiredi. Feyildiń máhál kategoriyası sóylew momentine qatnası, mánisi, morfologiyalıq formasına qaray úshke bólinedi: ótken máhál, házirgi máhál, keler máhál. Solardıń ishinde, ótken máhál formasın alıp qarayıq.

Ótken máhál forması is-hárekettiń sóylew momentinen burın islengenin ya islenbegenin bildiredi. Feyildiń ótken máhál formaları feyildiń basqa formalarına qaraǵanda ónimli qollanılardı. Ótken máhál formaları semantikalıq mánisine qaray birneshe túrlerge bólinedi: anıq ótken máhál, anıq emes ótken

máhál, burinǵıótken máhál, nátiyjeli ótken máhál, tamamlanbaǵan ótken máhál, keler-ótken máhál.

M.Nızanovtıń “Qaraqalpaqlar” shıǵarmasında ótken máhál formalarınıń qollanıw ózgeshelikleri menen tanısıp shıǵamız.

Úlkeyip erjetkennen keyin Jaliymandı oǵan nekelep berdi. [2:12]

Bunda, nekelep berdi feyilinde -p formasına –di anıqlıq meyiliniń qosılıwı arqalı anıq ótken máhál formasın jasalıp tur.

Onı Adam atanıń qasına qoydı. [2:12]

Bul jerde, qoydı feyili -dı anıqlıq meyili arqalı anıq ótken máhál forması jasalıp tur. Ele ata-anasınıń oynap ósken jerin, olardıń wásiyatın yadın shıǵarmaǵan perzentleri mámleketimiz gárezsizlikke eriskenli beri emin-erkin kelip ketip júripti.[2:58] Bul jerde, júripti feyili -ip formalı hal feyilge -ti formalı anıqlıq meyili qosılıwınan anıq emes ótken máhál jasalıp turıptı.

Siziń elshilerińiz bizge qaray jolǵa shıǵıptı, biraq bizge jete almaptı, al olardı qazaqlar tutqınǵa alıptı.[2:86]

Bul jerde, alıptı feyili -ip formalı hal feyilge -tı formalı anıqlıq meyili qosılıwınan anıq emes ótken máhál jasalıp turıptı. Bul qıssa da Munis, Agahiyler tárepten birinshi márte oylap tabılmaǵan. [2:9] Bul jerde, tabılmaǵan feyili -ǵan forması arqalı nátiyjeli ótken máhál formasın jasap tur. Sonnan baslap adam menen shaytan arasındaǵı dushpanlıq qıyamet qayımǵa shekem qalǵan.[2:11] Bunda, qalǵanfeyili-ǵan forması arqalı nátiyjeli ótken máhál formasın jasap tur. Massagetler qáwimi mákán tutup turǵan jılları Araks(Ámiwdárya) Káspiý teńizine quyǵan. Bunda, quyǵanfeyili-ǵan forması arqalı nátiyjeli ótken máhál formasın jasap tur. Biziń eramızdan birneshe miń jıllar aldın payda bolǵan massagetlerde de bir waqıtları hayallar patshalıǵı húkim súrgen eken. [2:19] Bunda, súrgen eken feyili -gen formalı kelbetlik feyilge eken tolıqsız feyiliniń dizbeklesiwinen burinǵıótken máhál jasalıp turıptı. Oǵan “birewdiń hayalın tartıp alǵan” degen ańızdıń dórep júrgeni de, demek onsha haqıyqattan jıraǵ bolmaǵan eken. [2:52]

Bunda, jıraǵ bolmaǵan eken feyili -ǵan formalı kelbetlik feyilge eken tolıqsız feyiliniń dizbeklesiwinen burinǵıótken máhál jasalıp turıptı. Olar óz milletlerin tek hújjetlerde ǵana saqlap qalǵan eken. [2:60] Bunda, saqlap qalǵan eken feyili -ǵan formalı kelbetlik feyilge eken tolıqsız feyiliniń dizbeklesiwinen burinǵıótken máhál jasalıp turıptı. Ol burinǵıday beyishke erkin kiriw huquqınan ayırılǵan edi.[2:10] Bunda, ayırılǵan edi feyili -ǵan formalı kelbetlik feyilge edi tolıqsız feyiliniń dizbeklesiwinen anıq burinǵıótken máhál jasalıp tur. Usı dáwirde óziniń jawızlıǵı menen jer titiretken, basıp almaǵan mámleketi qalmaǵan Periya patshası Qısraw “Aziya húkimdarı” atanıp, dawrıǵı jer jarıp atırǵan edi. [2:22] Bul jerde, jer jarıp atırǵan edi feyili -ǵan formalı kelbetlik

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

feylge edi toliqsiz feyiliniñ dizbeklesiwinen anıq burıngıótken máhál jasalıp tur. Massagetler iran tilinde sóyleytuğın edi. [2:16] Bunda, sóyleytuğın edi feyili -y formalı hal feylge -tuğın forması qosılıwı hám edi toliqsiz feyili dizbeklesiwinen tamamlanbağan ótken máhál jasalıp tur. Bundağı maqseti shólde qalğan qızınan bir dárek biliw edi. [2:20] Bunda, biliw edi feyili -iw formalı atawısh feylge edi toliqsiz feyiliniñ dizbeklesiwinen keler-ótken máhál forması jasalıp tur.

Juwmaqlap aytqanda, M.Nızanovtıń shıǵarmaları bolsın, basqa da jazıwshılardıń shıǵarmalarında ótken máhál formalarıónimli qollanıladı. Sebebi, máhál kategoriyası arqalı is-háreket waqıyalarınıń izbe-izligi ashılıp baradı. Máhál formaların sheberlik penen paydalanıw jazıwshı sheberligine de baylanıslı.

Paydalanılatuğın ádebiyatlar:

- 1.A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenov ”Házirgi qaraqalapaq ádebiy tili” Nókis. “Bilim”. 2010
2. M.Nızanov “Qaraqalpaqlar” Nókis. “Bilim”. 2020

**NAQIL-MAQALLARDA KELBETLIK FEYIL FORMALARINIÑ
QOLLANILIW**

SULTANOVA ULMEKEN POLAT QIZI
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Telefon: 998(88) 096-97-96

Annotatsiya: Naqıl-maqallar haqqında túsiniq, olardıń túrleri, qollanıw ózgeshelikleri, morfologiyalıq qurılısı.

Gilt sózler: naqıl, maqal, diyqansılıq, sharwashılıq, sawda islerine baylanıslı naqıllar, feyil formaları, kelbetlik feyil.

Turmısta ushırasatuğın túrli hádiyselerge baylanıslı tuwrılap, naqma-naq juplastırıp ayılğan mánili sózler naqıl dep ataladı. Tilimizde qollanıw júrgen naqıl-maqallar uzaq dáwirlerden berli xalıq awzında saqlanıp kelip, atadan-balağa, awızdan-awızğa ótip, pisip jetiliske, qalıplesken obrazlı sózler.

Diyqanlar óz turmısınan: «Ne ekseń, sonı orasań», «Qolı qıymıldağannıń awzı qıymıldaydı», «Jer aydasań gúz ayda, gúz aydamaşań júz ayda» sıyaqlı naqıllardı dóretse, sharwalar: «At awnağan jerde tük qalar», «Aqsaq qoy jatıp semirer» dese, sawdağa baylanıslı: «Arzan satqan tez satar», «Pulı arzannıń sorpası tatımas» hám t.b. usı sıyaqlı naqıl-maqallardı dóretken. Naqıl-maqallardıń bahalı bolıw sebebi, kóbinese, mısal túrinde ayıladı. Astarlı mánige iye boladı.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Naqıl-maqallar mazmunına qaray Watandı qorǵaw, miynet etiw, birlik, doslıq, ádillik hám haqıyqatlıq tuwralı, diyqansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq hám sawdaǵa baylanıslı, tazalıq, densawlıqqa baylanıslı, tábiyat qubılısları, jıl máwsimlerine baylanıslı hám taǵı basqa da túrlerge bólinedi.[1:18] Naqıl-maqallar morfologiyalıq jaqtan da ıqsham bolıp keledi. Yaǵnıy, feyil formaları, atlıq, sanlıq, almasıq formaları orınlı paydalanıladı. Biz, usı maqalamızda naqıl-maqallarda kelbetlik feyillerdiń qollanılıwı menen tanısıp shıǵamız.

Erte ekseń, paxtanı,

Mol zúraát tapqanıń. [2:7]

Bunda, -qan formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Bir túp sheǵeldi,

Mıń jil qoralasań da baǵ bolmas.[2:11]

Bul jerde, -mas formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Jaqsınıń jatı bolmas,

Jamannıń uyatı bolmas. [2:11]

Bunda, -mas formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Berseń alarsań,

Ekseń orarsań. [2:14]

Bul jerde, -ar formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Alıwshı mal tanısa,

Satıwshıǵa ne turıs.[2:67]

Bul jerde, -ıwshı formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Aytıwshı aqıl bolsa,

Tıńlawshı dana. [2:157]

Bunda, -ıwshı formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Aqılım bar pulım joq,

Tilim bar tıńlaytuǵın qulaq joq. [2:156]

Bunda, -y+tuǵın formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Aqıl kópke jetkizer,

Óner kókke jetkizer. [2:154]

Bunda, -er formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Ónerliniń ózegi talmas. [2:154]

Bul jerde, -mas formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Súydirectuǵında til,

Kúydirectuǵında til. [2:163]

Bunda, e+tuǵın formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

Dana adam belgisi – sózge tartar,

Aqmaq adam belgisi – sózge oralar. [2:164]

Bul jerde, -ar formalı kelbetlik feyil qollanılgan.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Tartınbağan atıp sóyleydi,

Jasqanshaq jatıp sóyleydi.[2:164]

Bunda, -ğan formalı kelbetlik feyil, atlıqlasqan kelbetlik formasında qollanılıp tur. Sebebi, kelbetlik feyilde zatlasıw qásiyeti bar.

Kóp bilgen az sóyler,

Az sóylese de saz sóyler.[2:164]

Bul jerde, -er formalı kelbetlik feyil, -gen formalı kelbetlik feyil qollanılğan. – gen formalı kelbetlik feyil atlıqlasqan kelbetlik formasında turıptı.

At júyirigin túlki súymes,

Awırırw adam kúlki súymes. [2:180]

Bul jerde, -mes formalı kelbetlik feyilden qollanılğan.

Talaplı elge nur jawar,

El qorıǵan kem bolmas.[2:192]

Bunda, -ğan formalı kelbetlik feyil qollanılğan.

Dostınnan biye sora,

Uyalǵanнан biye beredi.

Bunda, -ğan formalı kelbetlik feyil qollanılğan.

Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallar insandı ruwxıy jaqtan tárbiyalawda úlken orın iyeleydi. Naqıl-maqallarda bir ǵana kelbetlik feyil emes, onda feyildiń kategoriyaları, funkcionál formalarıda jiyi qollanıladı. Naqıl-maqallar morfologiyalıq, leksikalıq, stilistikalıq jaqtan ıqsham bolsa ǵana, ol bahalı, oqırmanlar yadında qalarlıqtay boladı. Naqıl-maqallar folklorlıq miyraslarımızda biybaha sanaladı.

Paydalanılatuǵın ádebiyatlar:

1. P.Nurjanov, J.Umatova, D.Begjanov “Ádebiyat” 5-klass ushın sabaqlıq. Nókis. Bilim. 2020
2. Qaraqalpaq folklorı. Naqıl-maqallar. (xalıq)

**МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ШАКЛЛАРИ ВА
УСУЛЛАРИ.**

ҚУРБОНОВА ДИЛДОРА АХМЕДОВНА

*Нукус ДПИ жисмоний маданият факультети шу жумладан хотин-кизлар
спортни бакалавр таълим йуналишии 4-курс талабаси*

(Болалар спортини ривожлантиришнинг илмий-назарий асослари)

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Жисмоний маданият машғулотлари дарс шакли. Жисмоний тарбия машғулотларини ўрта мактабларда ғоят хилма-хил бўлиб улар жисмоний тарбия дарси, жисмоний тарбия машғулотлари, ерталабки бадан тарбия, спорт мусобақалар, танаффусда ўйинлар, бошқа дарсларда ўтказиладиган жисмоний тарбия машқлари лаҳзалари ва бошқалари киради. Жисмоний машқ машғулотларидаги мазмун билан шакл алоқадорлиги педагогик жиҳатдан ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Мактабдаги ўқув-тарбия ишини ташкил етишнинг асосий формаси дарс ҳисобланади.

1. Ҳар бир жисмоний тарбия дарси куйидаги талабларга жавоб бериши керак:

а) муайян-умумий ва хусусий вазифага ега бўлиши лозим. Умумий вазифалар барча дарс ёки дарсларни турками жараёнида хусусий вазифаларни еса алоҳида олинган бир дарс мобайнида бажарилиши керак.

б) дарс методик жиҳатдан тўғри қурилган бўлиши лозим,

в) олдинги машғулотларни изчил қурилган бўлиб давом еттириши ва айна пайтда яхлит ва тугалланган бўлиши керак: шу билан бирга у маълум даражада булғуси дарсинг вазифаларни ва мазмунини кўзда тутиши зарур,

г) дарс мазмунига кўра ўқувчиларни муайян ёшига, жинси, жисмоний ривожланганлиги ва тайёргарлигига мувофиқ бўлиши керак;

д) дарс ўқувчиларни учун қизиқарли бўлиб, уларни актив фаолитга даъват етиши лозим,

е) ҳар томонлама жисмоний ривожланишга, ёгликни мустаҳкамлашга, қад-қоматни шакллантиришга ёрдам берувчи машқларни ва ўйинларни бўлиши лозим. Ўқув қўл тартибидаги бошқа дарслари билан қўшиб олиб борилиши керак;

ж) тарбиявий характерга ега бўлиши зарур.

2. Жисмоний тарбиядаги педагогик жараён натижалари дарсларда олиб бориладиган ўқув ва тарбия ишининг сифатига боғлиқ. Бунда ҳар бир дарс заминидagi вазифаларини изчил ҳал етибгина еришиш керак. Жисмоний тарбия дарсларни таълим тарбия ва соғломлаштириш вазифаларига ега. Таълим бериш вазифалари болаларни дастурда кўзда тутилган бажаришга, урганилган машқларни такомиллаштиришга, шунингдек, малака ва ривожлантиришга урганилган машқларни турли шароитда қўллашга ўргатишдан иборат. Таълим вазифаларига, шунингдек, болаларнинг жисмоний маданият ва спорт, соғлиқни сақлаш, кундалик режим, тўғри нафас олиш, чиниқиш, жисмоний машқларни тўғри бажариш ҳақида билим олишлари ҳам киради.

Таълим вазифаларини амалга ошириш, одатда, тарбиялаш ва соғломлаштириш вазифаларни боғлиқ олиб борилади. Жисмоний тарбия дарсларида диққат, интизомлилик, ирода саражонлик, буюмларни еҳтиёт

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

қилиш, шунингдек, дўстлик ўртоқли, мақсадга интиланлик, мустақил ва қийинчиликларни енгишда қанчалик тарбияланади. Соғломлаштириш вазифаларини ҳам тарбиявий вазифаларни каби ҳар бир дарсда ҳал этилиши лозим. Жисмоний тарбия дарсларини тўғри уюштириш ва ўтказиш, тегишли кийим - бошларда шуғулланиш, машғулот жойида зарур санитария - гигиена ҳолати сақланиши, дарсларнинг очиқ ҳавода ўтказиш буларнинг барчаси соғломлаштириш вазифаларини ҳал этишга қулайшароит яратади.

3. Жисмоний тарбия дарслари билан боғлиқ бўлган энг муҳим масалалардан бири уни қандай тузиш масаласидир. Дарс структуралаш деганда алоҳида дарсни тузишда фойдаланиладиган тахминий мўлжалли режа тушунилади. Дарс структураси ўқитувчига машқларни оқилона танлаш, материални тўғри жойлаштириш ва дарсдаги юкламани аниқлашга ёрдам беради. Жисмоний тарбия дарсида ҳар қандай педагогик вазифани ҳал этиш кўпинча шуғулланувчиларни организмга зур беришни талаб қилади. Бу ишга организм тегишли даражада тайёрланган бўлиши керак.

Кириш қисм - 5-10 минут. Вазифаси: Ўқувчиларни уюштириш, дарс вазифаларини тушунтириш, шуғулланувчилар организмни бўлажак жисмоний ҳаракатга ва машқларни бажаришга тайёрлаш. Мазмуни: Сафланиш элементлари, гимнастик қайта сафланишлар, қўллар, оёқлар, гавда билан қўшимча ҳаракатлар қилиб юриш, югуриш, сакраш умумривожлантирувчи ва рақс машқлари ўйинлар.

Асосий қисм - 25-30 минут. Вазифалари: Дарснинг асосий вазифаларини ҳал этиш - янги машғулотларнинг ўрганиш, ўтилган дарсларни бажаришни такомиллаштириш мақсадида такрорлаш, ўқувчилар ҳаракат малака ва кўникмаларини егаллаштириши, улардан тезкорлик, чакқонлик, қатъийлик ботирликни ўстириши. Мазмуни: Буюмларсиз ва буюмлар билан бажариладиган умумривожлантирувчи машқлар, рақс машқлари, юриш, югуриш, улоқтириш, сакраш, тирмашиш ва ошиб ўтиш, акробатик машқлар, мувозанат машқлари, кўп ҳаракат қилиб бажариладиган ўйинлар ва бошқалар. Дарснинг асосий қисмига мазкур синф дастурига ҳар қандай дарсликларга киритилиши мумкин.

Яқунловчи қисм - 3-5 минут. Вазифалари: Дарснинг иккинчи қисмидаги машғулотларда юзага келган таранчлик ва кўзғалишдан секин - аста нисбатан хотиржам ҳолатга ўтиш, дарсни яқунлаш, уйга вазифа бериш, уюшган ҳолда янги фаолиятга ўтиш. Мазмуни: Сафланиш, юриш, қўшиқ айтиб юриш ритмик ва рақс машқлари, нафас олиш машқлари тинг ўйинлар, ўқитувчининг яқунловчи сўзи, уйга вазифа.

Дарснинг аниқ вазифалари белгиланган, аввал асосий қисм сўнг еса кириш ва яқунловчи қисм учун бўлишлар танланади. Бўлимларни танлашда

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

дозировкалар такрорлаш сони, машқларни бажаришга кетадиган вақт миқдорлар белгиланади. У юкламалар учун ҳам, ҳаракат малака ва кўникмаларни шакллантириш учун ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга ега бўлади. Маълумки, болаларнинг активлиги дарсни ўтказишга ёрдам беради, шунинг учун ўқитувчи бу активликни ошириш йўллари белгилаб олиш лозим.

DARBU INTEGRAL YIG'INDISINI MAPLE DASTURIDA HISOBLASH

Ilmiyrahbar: Amaliy matematika va informatika
Kafedrası o'qituvchisi **ALIYEV JAVOHİR ESHDAVLATOVICH**
Talaba: Termiz davlat universiteti Axborot texnologiyalari
Fakulteti talabasi **O'TANAZAROVA YULDUZ RAVSHAN QIZI**

Ushbu maqolada ixtiyoriy funksiyaning aniq integralini hisoblash imkoniyatini beradigan ko'p parametrlı jarayonni ko'rib chiqamiz. Ixtiyoriy funksiya uchun Maple dasturining **Student** kutubxonasi **middlesum** buyrug'idan foydalanib Darbu integral yig'indisini aniqlaymiz:

>restart;

>with(student) :

>Sigma := (n, f, x, a, b) → middlesum(f, x = a .. b, n);

$\Sigma := (n, f, x, a, b) \rightarrow \text{middlesum}(f, x = a .. b, n)$

>Sigma(n, x³, x, 0, 1);

$$\frac{\sum_{i=0}^{n-1} \left(i + \frac{1}{2}\right)^3}{n}$$

Masalan, Darbu integral yig'indisi uchun $n \rightarrow \infty$ ni hisoblab chiqamiz:

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(\text{Sigma} \left(n, \frac{\sin(x)}{x}, x, 0, 2 \cdot \text{Pi} \right), n = \text{infinity} \right) = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\Sigma \left(n, \frac{\sin(x)}{x}, x, 0, 2 \cdot \pi \right), n = \text{infinity} \right);$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2 \pi \sum_{i=0}^{n-1} \frac{1}{2} \frac{\sin \left(\frac{2 \left(i + \frac{1}{2} \right) \pi}{n} \right)}{\left(i + \frac{1}{2} \right) \pi}}{n} = \text{Si}(2 \pi)$$

Endi mos keladigan aniq integralning aniq qiymatini hisoblaymiz:

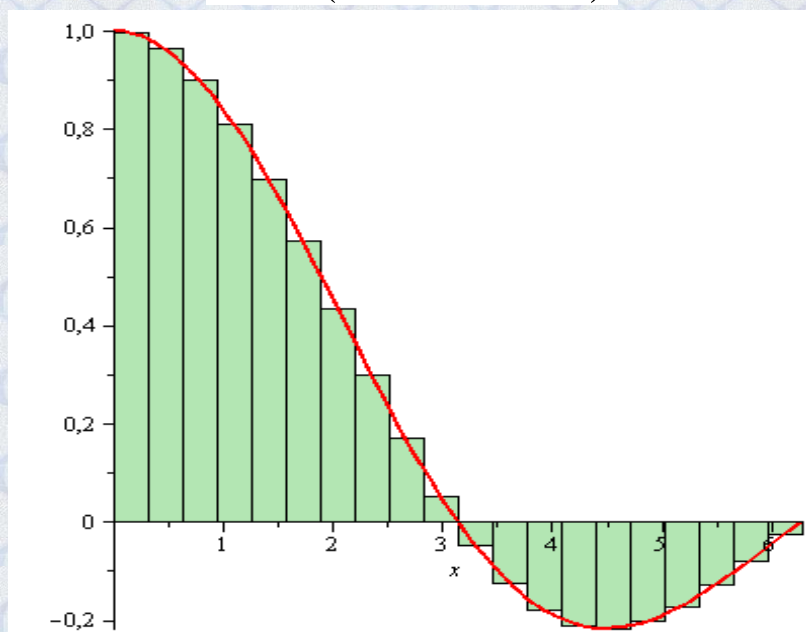
$$\int_0^{2\pi} \frac{\sin x}{x} dx$$

$$\gt \text{int} \left(\frac{\sin(x)}{x}, x = 0 .. 2 \cdot \text{Pi} \right);$$

$$\text{Si}(2 \pi)$$

Shunday qilib, integralning aniq qiymati $\text{Si}(2\pi)$ ga teng, bu yerda $\text{Si}(x)$ - trigonometrik sinus funksiyasi. Student kutubxonasining middlebox buyrug'idan foydalanib, integralning takrorlanish jarayonisegmentini 20 ta teng qismga ajratib tasvirlaymiz:

$$\text{middlebox} \left(\frac{\sin(x)}{x}, x = 0 .. 2 \cdot \pi, 20 \right);$$

1-rasm. $\sin(x)/x$ funksiyasi uchun Darbu integral yig'indisini $[0; 2\pi]$ segmentdagi 20 ta teng qismga ajratilgan tasviri

Aniq integralni hisoblash protsedurasining animatsiyasi. $[a, b]$ segmentida $f(x)$ funksiyani ajratish uchun ketma-ketlik yarataylik. To'rtburchaklar usuli bilan n ta qismlarga va to'rtburchaklar balandligifunksiyaning chap qiymatini har bir intervalni belgilash uchun quyidagicha Mapleda buyruqlarni yozamiz:

$$\gt A := (f, x = a .. b, n, \text{title} = d, \text{titlefont} = [\text{TIMES}, \text{BOLD}, 14]);$$

$$A := f, x = a .. b, n, \text{title} = d, \text{titlefont} = [\text{TIMES}, \text{BOLD}, 14]$$

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

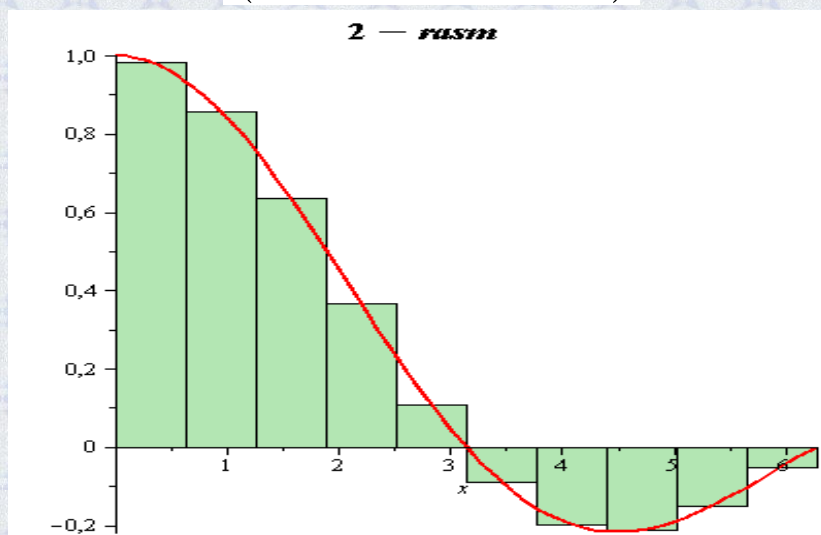
Endi misol keltiraman:

`>restart;`

`>with(student) :`

`> S := (f, x, a, b, n, d) → middlebox(f, x = a .. b, n, title = d, titlefont = [TIMES, BOLD, 14]) :`

`> S($\frac{\sin(x)}{x}$, x, 0, 2·Pi, 10, 2 – rasm');`

2-rasm. $\sin(x)/x$ funksiyasi uchun Darbu integral yig'indisini $[0; 2\pi]$ segmentdagi 10 ta teng qismga ajratilgan tasviri

Middlesum buyrug'i ma'lum bir bo'lim uchun berilgan funksiyaning aniq integraliga yaqinlashtiradigan o'rtacha summani hisoblab chiqadi:

`> B := (f, x, a, b, n) → middlesum(f, x = a .. b, n);`

`B := (f, x, a, b, n) → middlesum(f, x = a .. b, n)`

`> B(f, x, a, b, n);`

$$\frac{(b-a) \left(\sum_{i=0}^{n-1} f \right)}{n}$$

`> evalf(B($\frac{\sin(x)}{x}$, x, 0, 2·Pi, 5));`

1.40725880

`> evalf(B($\frac{\sin(x)}{x}$, x, 0, 2·π, 10));`

1.41550783

`> evalf(B($\frac{\sin(x)}{x}$, x, 0, 2·π, 100));`

1.41812539

Shunday qilib, biz ko'rsatilganlarga n sonini ko'paytirib integralni yanada aniqroq hisoblaymiz. Natijada olingan qiymatni o'zgartiramiz. Buni esa **esacadr** bilan ifodalaymiz:

`> B2 := (f, x, a, b, n) → convert(evalf(B(f, x, a, b, n)), string);`

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

$B2 := (f, x, a, b, n) \rightarrow \text{convert}(\text{evalf}(B(f, x, a, b, n)), \text{string})$

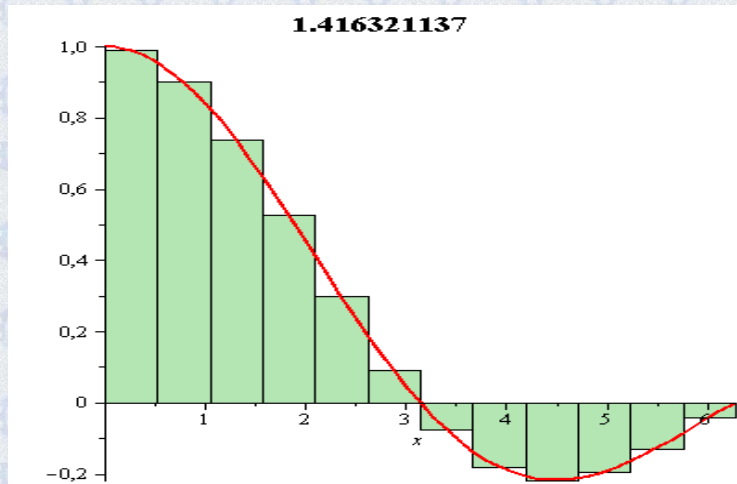
$> B2\left(\frac{\sin(x)}{x}, x, 0, 2 \cdot \text{Pi}, 10\right);$

"1.415507839

$> \text{Cadr} := (f, x, a, b, n) \rightarrow S(f, x, a, b, n, B2(f, x, a, b, n));$

$\text{Cadr} := (f, x, a, b, n) \rightarrow S(f, x, a, b, n, B2(f, x, a, b, n))$

$> \text{Cadr}\left(\frac{\sin(x)}{x}, x, 0, 2 \cdot \text{Pi}, 12\right);$

Ushbu integral summalarning **seq** buyrug'idan foydalanib ketma-ketlik yaratish mumkin:

$C := (f, x, a, b, N) \rightarrow \text{seq}(\text{Cadr}(f, x, a, b, n), n = 1 .. N);$

Endi aniq integralni hisoblash jarayonining yakuniy animatsiyasini yarataylik:

$$J = \int_a^b f dx$$

integratsiya oralig'ini N ga bo'lganda umumiy holda $f dx$ dagi qismlar quyidagicha bo'ladi:

$All := (f, x, a, b, N) \rightarrow \text{plots}[\text{display}](C := (f, x, a, b, N) \rightarrow \text{seq}(\text{Cadr}(f, x, a, b, n), n = 1 .. N), \text{insequence} = \text{true}) :$

Xulosa qiladigan bo'lsak, Darbu integral yig'indisini toppish jarayonini Maple dasturi tezlashtiradi, ba'zi misollarni ishlasakda, ularni tasavvur qilish qiyin. Shu sababli matematika darsini ham zamonaviy paketlar yordamida o'tish, o'quvchilar, talabalar uchun foydali va aniq hisob-kitoblarga erishishning eng samarali usuli bo'ladi deb o'ylayman. Chunki har bir matematikaga qiziquvchi o'quvchi va talaba albatta o'zi ishlayotgan misolini tasavvur qila olishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Darbu integral yig'indisini hisoblash va uni tasavvur qilish uchun grafiklarni Maple dasturida chizib ko'rsatdim. Misolni qanchalik ko'p bo'laklarga bo'lib ishlasak, shunchalik yuqori aniqlikdagi natijaga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

1. Аладьев В.З., Бойко В.К., Ровба Е.А. Программирование в пакетах Maple и Mathematica: Сравнительный аспект. – Гродно: Изд-во Гродненский госуниверситет, Беларусь, – 2011.
2. Самигуллина А.Р. Математическое моделирование объектов линейной алгебры и аналитической геометрии в системе компьютерной математики Maple // Вестник ТГГПУ, №3 (21), 2010.
3. Кирсанов М.Н. Практика программирования в системе Maple. - М.: Издательский дом МЭИ. - 2011.
4. Gray A. Modern Differential Geometry of Curves and Surfaces with Mathematica, Second Edition. – New-York: CRC Press. – 1997.
5. Самарский А. А., Михайлов А. П. Математическое моделирование: Идеи. Методы. Примеры. — 2-е изд., испр. — М.: Физматлит, 2005.

УДК: 633.11;631.89

**ЭКИШДАН ОЛДИН КУЗГИ БУҒДОЙ УРУҒЛАРИГА ИШЛОВ
БЕРИШНИНГ ДАЛА УНУВЧАНЛИГИГА ТАЪСИРИ**

**к/х.ф.ф.д: АБДУАЗИМОВ АКБАР МУХТОРОВИЧ
докторант: ВАФОЕВА МАВЛУДА БОБОМУРДОВА
Жанубий деҳқончилик илмий-тадқиқот институти**

Аннотация. Қишлоқ хўжалик экинларининг кўчат қалинлиги экиш нормаси, дала унувчанлиги, туплаши (шоҳланиши) ва яшовчанлиги билан белгиланади. Ўсимликларнинг дала унувчанлиги ва ҳосилдорлик бир бири билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳосилдорлик нафақат кўчат қалинлиги сийраклашиши, шунингдек, маҳсулдорлик кўрсаткичларининг камайиши ҳисобига руй беради. Бундан ташқари паст дала унувчанлиги шароитида уруғларнинг салмоқли қисми исроф бўлади. Оптимал зичликдаги қийғос униб чиққан кўчатларга эришиш ва уларни сақлаб қолиш муҳимлилик жиҳатдан биринчи ўриндаги вазифадир, чунки ўсимликларнинг нормал ўсиб-ривожланиш ва булғуси ҳосилнинг шаклланиши бевосита ушбу кўрсаткичга боғлиқдир.

Дала унувчанлиги – экилган унувчан уруғлар сонига нисбатан фоизларда ифодаланган кўчатлар сони. Қишлоқ хўжалик экинларининг дала унувчанлиги етиштирилаётган ҳудуднинг тупроқ-иқлим шароитига чамбарчас

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

боғлиқдир. Дала унувчанлигига тупроқ намлиги ва ҳароратига сезиларли таъсир кўрсатади. Дала унувчанлигини аниқлаш бўйича олиб борилган изланишларга кўра, ғалла етиштиришда тупроқ намлиги 80% бўлганда экилган уруғларнинг 80%, 58% намликда 68%, 53% намликда 2%, шунингдек, пастроқ намликда эса кўчатлар умуман унмагани аниқланган. Кузги буғдой уруғлари униши учун 13-17 °С оптимал ҳароратдир.

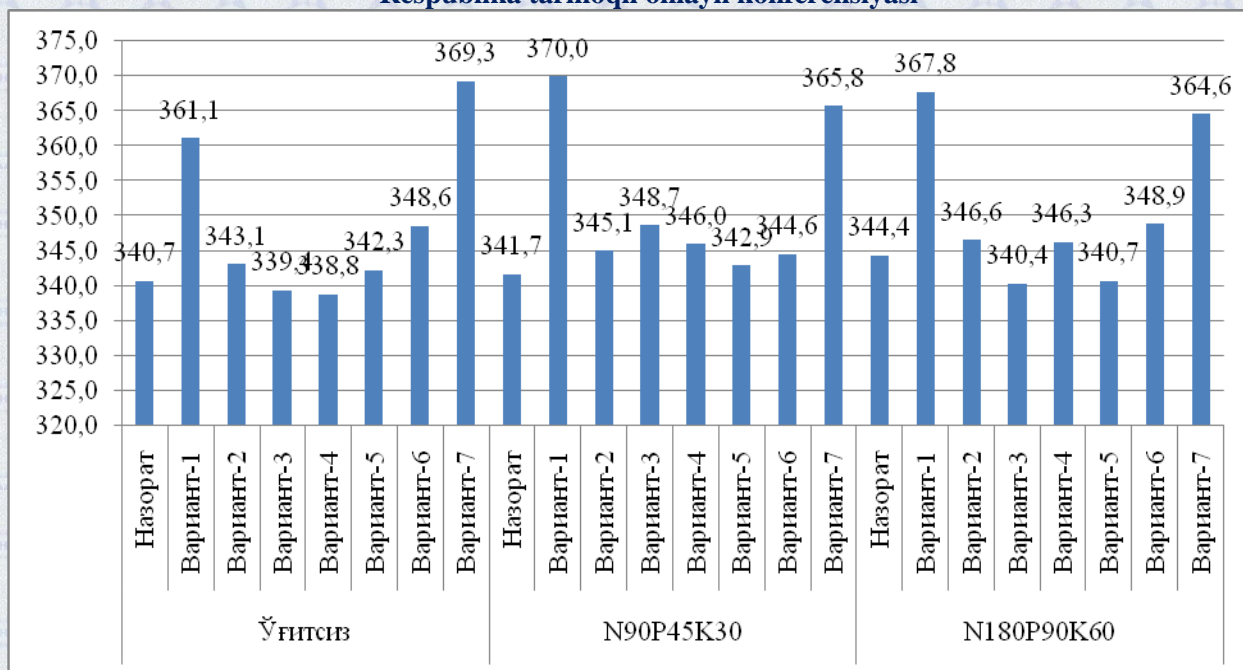
Маълумки, уруғлар ва тупроқ микроорганизмлар томонидан интенсив равишда колонизация қилинади, уларнинг аксарияти патоген бўлиб, униб чиқаётган уруғларнинг салбий таъсир қилади. Қишлоқ хўжалиги мутахассислари ўзларининг арсеналида уруғларнинг биологик хусусиятларини яхшилаш ва уларнинг дала униб чиқиши учун шароитларни тартибга солиш йўллари бўйича кенг кўламли тадбирларни амалга оширмоқдалар.

Кўчат қалинлиги нафақат уруғларнинг экиш нормасига, балки ҳақиқий дала унувчанлигига боғлиқдир. Маълумки, уруғларнинг дала унувчанлиги лаборатория унувчанлигидан анча пастдир. Адабиётларда келтирилган маълумотларга кўра, шимолий Қозоғистон шароитида амалиётда донли экинларнинг дала унувчанлиги турли омилларга боғлиқ бўлган ҳолда 67-78% ни ташкил этади. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, далага экилган уруғларнинг салмоқли қисми исроф бўлади. Дала унувчанлигининг 1% га пасайиши баҳорги донли экинларнинг ҳосилдорлигини 1,5-2% ва кузги донли экинларнинг 1-1,5% га камайишига олиб келиши тўғрисида илмий адабиётларда келтирилган.

Сийрак ниҳоллар кўп омиллар таъсири натижаси бўлиб, аксарияти уруғлик материалининг сифат кўрсаткичлари билан чамбарчас боғлиқдир. Бироқ тупроқ ва метеорологик шароитлар, агротехник тадбирлар, уруғларнинг касаллик ва зараркундалар билан зарарланиши уруғларнинг дала унувчанлигига ўз таъсирини кўрсатадиган омиллар руйхатида ўрин олган.

Кўпгина замонавий уруғ ишлаб чиқарувчилар уруғлик материални турли хил саноат тайёргарликни амалга оширмоқдалар, ушбу тадбир уруғнинг дала унувчанлигини сезиларли даражада яхшилади. Уруғларни **инкрустациялаш**- экишдан олдин уруғлик материални қайта ишлашнинг замонавий усуллардан биридир. Уруғларни экишдан олдин инкрустациялаш натижасида уруғларнинг дала унувчанлиги 10% дан, ҳосилдорлик эса 15% га ошади.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Расм – 1. Турли озика шароитида инкрустациялаш ва илдиздан ташқари озиклантиришнинг кузги буғдой дала унувчанлигига таъсири, дона (Қарши, 2019-2021 йй.)

Уч йил давомида тажриба доирасида кузги буғдой уруғларининг дала унувчанлигига инкрустациялашнинг таъсири ўрганилди (1-расм). Минерал ўғитларни тежовчи турли хил озика шароитида олиб борилган уч йиллик дала тажрибалари натижаларига мувофиқ уруғларни инкрустациялаш кузги буғдой уруғлари дала унувчанлигига таъсир қилгани аниқланиб, ушбу кўрсаткич агрофон ва вариантга боғлиқ ҳолда 338,8-370,0 донани ташқил қилгани қайд этилди.

Тажриба доирасида ўрганилаётган кузги буғдой уруғлари дала унувчанлигини аниқлаш бўйича ўтказилган таҳлилларга кўра, уруғларни инкрустациялаш усулининг қўлланилиши уруғларнинг дала унувчанлиги назорат ва қолган вариантларга нисбатан, минерал ўғитлар қўлланилган агрофонга боғлиқ равишда юқори бўлишини кўрсатди.

Жадвалда келтирилган маълумотларга кўра, минерал ўғит қўлланилмаган агрофонда кўчат сони инкрустациялаш олиб борилган 1- вариантда 361,1 дона ва 7- вариантда 369,3 донани, яъни назорат вариантга нисбатан 20,4-28,6 донага минерал ўғит N₉₀P₄₅K₃₀ кг/га ҳисобидан қўлланилган агрофонда кўчат сони 370,0 ва 365,8 дона, яъни назорат вариантга нисбатан 28,3-24,1 донага кўп ва N₁₈₀P₉₀K₆₀ кг/га ҳисобидан қўлланилган агрофонда 367,8 ва 364,6 донани ташқил қилиб назорат вариантга нисбатан 23,4-20,2 донага кўчат сони кўп бўлгани аниқланган.

Хулоса.Тажрибадаги барча агрофонлар бўйича 1-(инкрустирланган) ва 7-(комплекс ишлов берилган) вариантлар энг юқори кўрсаткичларни қайд қилган вариантлар сифатида алоҳида ажралиб қолди, бу ҳолатни уруғларга экишдан олдин ишлов берилиши ва вегетация даврида турли компонентли комплекс илдиздан ташқари қўшимча озиклантириш тадбирлари олиб борилгани билан изохлаш мумкин.

Шунингдек, инкрустациялаш усулининг афзаллик жиҳати шундаки, ўсимликларнинг маҳсулдорлигини ошишини таъминлайдиган уруғларнинг дала унувчанлик қобилиятини оширади, униб чиқиш муддатининг қисқаришига ва соғлом қийғос ниҳолларнинг униб чиқишига олиб келади. Кузги буғдойни интенсив технология асосида етиштириш жараёнида уруғларнинг дала унувчанлиги 80-90% ни ташкил қилиши керак. Аммо аксарият ҳолларда дала шароитида унувчанлик атиги 65-70% ни ташкил қилади, оқибатда эса уруғларни белгиланган экиш нормасига нисбатан 25-30% ортиқча уруғ сарфланади. Уч йил давомида олиб борилган дала тажрибасинатижаларигақўра, инкрустациялаш усулининг самарадорлиги аниқланди.

Адабиётлар:

1. Лазарев В.И., Вартанова А. Б. Влияние комплексных удобрений с микроэлементами на урожайность и качество зерна озимой пшеницы в условиях Курской области // Вестник Курской ГСХА.; №6, 2014г. – С. 45-48.

2. Вафоева М. Б. ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛИСТОВОЙ ПОДКОРМКИ НА НАЧАЛЬНЫХ ЭТАПАХ РАЗВИТИЯ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ //Инновационные технологии в науке и образовании. – 2019. – С. 82-85.

3. Ефремова Ю.В., Амелин П.А., Лопачев Н.А. Изучение влияния стимуляторов роста на начальные стадии развития озимой пшеницы // Вестник ОрелГАУ.: №6, 2014 г. – С.-22-28.

УЎТ:633:853.52;631:5.8

СОЯ НАВЛАРИ 1000 ТА ДОН МАССАСИГА АЗОТЛИ ЎҒИТЛАР МЕЪЁРИНИНГ ТАЪСИРИ

Жанубий дехқончилик илмий-тадқиқот институти

**к/х.ф.ф.д., к.и.х. АБДУАЗИМОВ АКБАР МУХТОРОВИЧ
таянч докторант МИРЗАЕВ НУРИДДИН ФАЙЗУЛЛАЕВИЧ**

Аннотация: Мақолада республиканинг жанубий минтақаси оч тусли буз тупролари шароитида соя навлари азотли минерал ўғитлар билан озиклантирилганда 1000 дон дон оғирлиги аниқланганлиги ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Соя, дон, минерал ўғит, азот, ўғитлаш, ўсимлик дуккаги, нав.

Аннотация: В статье описана масса 1000 зерен сортов сои, внесенных азотными минеральными удобрениями, в условиях легких ледниковых почв южного региона республики.

Ключевые слова: Соя, злаки, минеральные удобрения, азот, удобрения, бобовые, сорта.

Abstract: The article describes the mass of 1000 grains of soybean varieties, applied with nitrogen mineral fertilizers, in the conditions of light glacial soils of the southern region of the republic.

Keywords: Soybeans, cereals, mineral fertilizers, nitrogen, fertilizers, legumes, varieties.

Соя ўсимлигининг аҳамияти халқ хўжалигида катта. Унинг донини таркибида 38-42 фоиз баъзан навлари 55 фоизгача оқсил бўлади. Маълумки, одам организмиде ҳамиша гўшт, сут, қатиқ, ёғ, тухум ва бошқа маҳсулотларга кўп эҳтиёжманд бўлади. Одамзот кунлик жараён даврида чорва маҳсулотларини истеъмол қилишга ҳаракат қилади, лекин мамлакатимиз ички бозоридан кунлик талаб миқдори доимий равишда сотиб олишга ҳаммининг ҳам моддий имкониятлари етмайди.

Соя уруғлик материалининг асосий сифат кўрсаткичларидан бири 1000 уруғнинг массаси бўлиб, бу асосан тупроқ намлиги ва вегетация давридаги ёгингарчиликларга, навларга, шунингдек ўсимликларнинг бошқа ҳаёт омиллари билан таъминланишига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан бири бу ўсимлик оқсилнинг энг муҳим манбаи ҳисобланадиган дуккакли экинлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Жаҳон қишлоқ хўжалигида соя энг кўп талаб қилинадиган дуккакли ва мойли ўсимликлардан биридир [1].

Соя қимматбаҳо озиқ-овқат, ем-хашак ва саноат экинидир. Унинг дунё майдони қарийб 100 миллион гектарни ташкил этади ва ишлаб чиқариш ҳажми 253 миллион тоннани ташкил этади. У дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларида етиштирилади, бу унинг катта озиқ-овқат, агротехника ва экологик афзалликлари билан изоҳланади [2]. Яқинда соя юқори оқсилли қишлоқ хўжалиги экинлари сифатида катта етиборга сазовор бўлди. Соя донида 38-42% оқсил ва 18-22% ёғ ўбор [3].

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

А. А Чураков (2009) таъкидлашича, соя уруғларининг юқори экиш сифати ва авваламбор 1000 та уруғ массаси юқори бўлиши эрта экиш муддатида шаклланади. Экишнинг кечикиши билан 1000 та уруғ массаси ва уларнинг униб чиқиши камайган.

Н.М.Тишков ва бошқалар (2019) таъкидлашича, соя навлари 1000 та уруғ вазни қўлланиладиган ўғитларга боғлиқ бўлмайди ва 2016 йил об-ҳаво шароитида 114–117 г, 2018 йил қурғоқчил шароитида эса атиги 101–107 г. ўзгариши кузатилган. Тадқиқотларимизда назорат вариантда 1000 та дон массаси 130-167 г. Ташкил этгани ҳолда, энг юқори кўрсаткич Ойжамол навида, энг паст кўрсаткич Тўмарис-МАН-60 навида кузатилди (1-жадвал).

Азотли ўғит 60 кг/га қўлланилганда эса, 1000 та дон массаси 137-174 г ташкил этиб, назорат вариантга нисбатан ўртача 7 г ошиши аниқланди. Навлар бўйича таҳлил қилинганда, Ойжамол нави бошқа навларга нисбатан юқори (174 г), Тўмарис-МАН-60 нави эса энг паст (137 г), Амиго ва Селекто-201 навлари ўртасида кескин фарқ бўлмаслиги (мос равишда 164-166 г) аниқланди.

Тажрибаларда азотли ўғит 90 кг/га қўлланилганда ҳам юқоридаги ҳолат, яъни энг юқори кўрсаткич Ойжамол навида (176 г), энг паст кўрсаткич Тўмарис-МАН-60 навида (140 г), назорат вариантга нисбатан эса 9-10 г ошиши қайд қилинди.

Қўлланилган азотли ўғит гектарига 120 кг бўлганда эса соя навлари 1000 та дон массаси 143-178 г ташкил қилиши, назорат вариантга нисбатан 9-13 г ошиши аниқланди.

1-жадвал

Соя навлари 1000 та дон массасининг азотли ўғитлар билан озиқлантириш меъёрлари таъсирида ўзгариши, 2018-2020 йй.

Азот меъёри	Нав номи	2018 йил	2019 йил	2020 йил	Ўртача
Назорат	Амиго	157	161	151	156
	Селекто-201	160	166	153	160
	Тўмарис-МАН-60	130	134	126	130
	Ойжамол	166	171	163	167
N60	Амиго	164	169	161	164
	Селекто-201	166	169	164	166
	Тўмарис-МАН-60	135	142	134	137

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

	Ойжамол	173	179	171	174
N90	Амиго	165	169	161	165
	Селекто-201	168	172	165	168
	Тўмарис-МАН-60	139	144	137	140
	Ойжамол	177	181	172	176
N120	Амиго	167	171	165	167
	Селекто-201	169	172	165	169
	Тўмарис-МАН-60	142	146	141	143
	Ойжамол	179	181	175	178
N150	Амиго	167	174	162	168
	Селекто-201	171	176	165	170
	Тўмарис-МАН-60	139	140	135	138
	Ойжамол	177	179	174	177

Азотли ўғитлар гектарига 150 кг қўлланилган вариантда Амиго ва Селекто-201 навларида мос равишда 168-170 г ташкил этиб, N₁₂₀ вариантга нисбатан 1 г, назорат вариантга нисбатан 10-12 г юқори бўлиши аниқланган бўлса, Тўмарис-МАН-60 ва Ойжамол навларида 138-177 г ташкил этиб, N₁₂₀ вариантга нисбатан Тўмарис-МАН-60 нави 5 г, Ойжамол нави эса 1 г паст бўлиши қайд этилди.

Буни хориждан келтирилган навларнинг азотли ўғитларга талабчанлиги, маҳаллий навларнинг эса усув даври узок давом этиши ва бу даврда юқори фонда азотли ўғит берилиши 1000 та дон массасининг камайиши билан изоҳлаш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, соя уруғлари 1000 та дон массаси юқори бўлишини таъминлаш учун хорижий Амиго ва Селекто-201 навларини етиштиришда гектарига 150 кг, маҳаллий Тўмарис-МАН-60 ва Ойжамол навларини етиштиришда гектарига 120 кг азотли ўғитларни қўллаш юқори самара беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Омелянюк Л.В., Юсова О.А., Козлова Г.Я., Асанов А.М. Урожайность и качество зерна сортов сои в условиях южной лесостепи Западной Сибири // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2013. - № 11 (109). -С. 26-29.

2. Бельшкіна М.Е. Анализ и перспективы производства сои в России и мире // Кормопроизводство. - 2013. - № 7. - С. 3-6.
3. Хадиков А.Ю., Басиев А.Е., Лазаров Т.К., Дзанагов С.Х. Влияние уровней питания на урожайность и качество зерна сои на выщелоченных чернозёмах // Известия Горского государственного аграрного университета. - 2011. - Т. 48. - № 2. - С. 48-50.
4. Чураков А. А. Влияние сорта и элементов агротехники на формирование урожайности сои в Красноярской лесостепи. автореферат. канд. с.-х. наук / Чураков А. А. Красноярск, 2009. - С 16.
5. Тишков Н.М., Махонин В.Л., Носов В.В. Урожайность и качество урожая сои в зависимости от способов и доз применения удобрений. Ж: Масличные культуры. Вып. 4 (180), 2019. –С. 53-60.

ULIWMA ORTA BILIMLENDIRIW SIPATIN BASQARIWDIŃ ZAMANAGÓY USILLARI

MUHABBAT ALLAMBERGENOVA

p.i.k Mektepke shekemgi talim fakulteti dekani

SARBINAZ MARKABAEVA

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti magistranti

Annotatsiya: Bul maqalada ulıwma orta bilimlendiriwde tálim sıpatı hám onı basqarıwdıń zamanagóy usılları hám onıń áhmiyeti haqqında sóz etilgen, onıń ózine tán ózgeshelikleri, principiari keltirip ótilgen hám de bilimlendiriw sıpatı menejmenti baǵdarındaǵı jandasıwlar analiz etilgen. Ulıwma orta bilimlendiriw sıpatın basqarıwdıń xalıq aralıq standartları, onıń modelleri hám quramlıq bólimleri tiykarlap ótilgen.

Tayanış sózler: bilimlendiriw sıpatı, bilimlendiriw sıpatı menejmenti, jantasıwlar, modeller, ishki bahalaw, sırtqı bahalaw, bilimlendiriw sıpatınıń “francuz” modeli, bilimlendiriw sıpatınıń “inglis” modeli.

Respublikamızda kadrlar tayarlaw tarawında ámelge asırılıp atırǵan úzliksiz bilimlendiriw sistemasındaǵı reformalar bilimlendiriw barısın shólkemlestiriw hám onı basqarıw mexanizmlerin jetilistiriwdi, sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwdıń zamanagóy talaplarına sáykes keletuǵın, demokratiyalıq hám insanıylıq principiari tiykarlangan bilimlendiriw sıpatı basqarıwın qalıplestiriwdi talap etpekte.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Ózbekstanda bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw shárayatında úzliksiz bilimlendiriw sistemasın mazmunın zamanagóy kóz qarastan jańalaw hám tálim-tárbiya barısınıń sıpatın asırıw máselelerine keyingi jıllarda unamlı jantasılmaqta.

Sonday reformalardan biri – bul 2017–2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyasında úzliksiz bilimlendiriw sistemasın jáne de jetilistiriw, sıpatlı bilim xızmetleri imkaniyatlarınan ulıwma orta bilimlendiriw sıpatın túpten asırıwda, bilimlendiriw hám oqıtıw sıpatın bahalawdıń xalıq aralıq standartların engiziwdi baslı wazıypalardan biri etip belgilengen. Sonnan kelip shıqqan halda, milliy bilimlendiriw sistemasın dúnyadağı globalıasıw hám básekishiliktiń jańa shárt-shárayatlarına sáykes túrde beyimlestiriw, rawajlangan mámleketlerdiń aldınıǵı tájiriybeleri tiykarında respublikamızda bilimlendiriw tarawın reformalawdıń áhmiyetli wazıypalarınan sanaladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoev basshılıǵında 2018-jıl 17-iyul kúni ulıwma orta bilimlendiriw sistemasın reformalaw hám rawajlandırıw máselelerine arnap ótkerilgen jıynalıısında tarawǵa baylanıslı bir qatar wazıypalar belgilep berilgen edi.

Keyingi jıllarda bilimlendiriw tarawınıń barlıq basqıshların zamanagóy talaplar tiykarında shólkemlestiriw boyınsha párman hám qararlar qabıl etildi. Mámleketimiz basshısınıń 2017-jıl 30-sentyabr kúngi qararına muwapıq Xalıq bilimlendiriw ministrliginiń basqarıw sisteması shólkemlestirildi, tiykarǵı wazıypa hám iskerlik baǵdarları belgilep berildi. Jaqında ministrlık basshılıǵında ózgerisler ámelge asırılıp, oqıw-tárbiya barısına aldınıǵı pedagogikalıq hám xabar-kommunikaciyalıq texnologiyaların engiziw, oqıtıwshılardıń jámiyettegi abırayın joqarılatıw arqalı bilimlendiriw sıpatın arttırıw boyınsha kóplep wazıypalar qoyıldı.

“Ulıwma orta bilim sıpatın jańa basqıshqa kóteriw kerek. Hár bir klassta balalardıń nelerdi biliwi zárúrliginen kelip shıǵıp, mámleketlik bilimlendiriw standartları hám oqıw jobaların qayta kórip shıǵıw tiyis. Sabaqlıqlardı eń zamanagóy metodikalar tiykarında jaratıw hám baspadan shıǵarıw, mekteplerde texnologiya, injenerlik pánleri, matematika, kórkem-óner, shet tilleri baǵdarların kúsheytıw, bul boyınsha laboratoriyalardı qayta úskenelew talap etiledi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw hám joqarı bilimlendiriw tarawları menen úzliksizlikti támiyinlewge de itibar beriw kerek”, dedi Shavkat Mirziyoev.

Dúnyada bilimlendiriw sisteması rawajlanıwınıń házirgi basqıshında AQSH, Yaponiya, Qubla Koreya, Qıtay Xalıq Respublikası, Evropanıń ekonomikası rawajlangan mámleketlerinde bilimlendiriwdiń shólkemlestiriwshilik hám basqarıw strukturası, onıń maqsetli rawajlanıw baǵdarları hám mazmunına ayırıqsha áhmiyet berip kelinmekte.

Basqarıw teoriiyası rawajlanıwınıń hár bir basqıshında insan kapitalı, shaxstıń kámal tabıwı, demokratıyalıq principler tiykarında jas áwladtı tárbiyalawǵa hárdayım

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

alimlar, ámeliyatshılar hám mámleketlik organları tárepinen ayırıqsha itibar qaratılğan.

Xalıq aralıq shólkemler hám de dúnyanın kóplep mámleketleri tárepinen 2030-jılğa shekem belgilengen jańa bilimlendiriw koncepciyasında “bilimlendiriw sistemasın basqarıwdı, bilimlendiriw sıpatı hám onı bahalaw procesi hám quralların jetilistiriw, erisilgen nátiyjelerdi anıqlaw imkanın beriwshi mexanizmlerdi ámeliyatqa engiziw” aktual wazıypa etip belgilendi. Bul bolsa óz gezeginde dúnya mámleketleri ushın bilimlendiriw sisteması shólkemlestiriwshilik hám basqarıw strukturasını jáne de jetilistiriw, nátiyjeli bilimlendiriw siyasatı hám de basqarıw mexanizmlerin bilimlendiriw tarawına engiziw bugingi kúnniń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp qalmaqta.

Bilimlendiriw sıpatı nátiyjeliligin kepilliw ushın oqıw ornı basshı xızmetkerleri basqarıwğa basqarıw subyekti tárepinen ámelge asırılatuğın úzliksiz, izshil iskerlik sıpatında qarawı tiyis boladı.

Bunda bilimlendiriw processleri bárqulla hárekettegi dinamikalıq sociallıq sistema sıpatında basqarıw obyektı esaplanadı hám ol sociallıq sistemalarğa tán bolğan barlıq ózgesheliklerdi ózinde jámleydi. Oqıw orınları hám ondağı bilimlendiriw sıpatın basqarıwğa metodologiyalıq jantasıwları basqarıwdıń ulıwma nızamlıqları, principi hám funkciyalarınan kelip shıqqan halda ámelge asırıw tiyis.

Ulıwma bilimlendiriw sıpatın basqarıwdıń ulıwma dúzilmesi quramına kiredi hám onıń nátiyjeliligi bilimlendiriwdiń ulıwma basqarıwın sezilerli dárejede asıwın támiyinlewi múmkin bolğan dúzilme esaplanadı. Sonıń ushın da bilimlendiriw sıpatı menejmenti bilimlendiriw sistemasındağı basqarıw iskerliginiń bar bolğan teoriyası hám ámeliyatın áhmiyetli elementler menen toltıradı hám nátiyjeli juwmaqlanıwın támiyinleydi.

“Bilimlendiriw sıpatı” sóz dizbegi mámleketimizde dáslep 1997-jılda Ózbekstan Respublikası normativ-huqıqıy hújjetleriniń bilimlendiriw sıpatı üstinen mámleketlik qadağalawına arnalğan statya hám bólimlerinde rásmiy túrde kórsetip ótilgen. Bul bolsa óz gezeginde bilimlendiriw sıpatın támiyinlewge tiyisli bir qatar teoriyalıq hám ámeliy islenbelerdiń jaratılıwına túrtki bolmaqta.

Sh.Qurbonov hám E.Seytxalilovlardıń izertlew jumıslarında bilimlendiriw sıpatı degende bilimlendiriw barısınıń túrli qatnasıwshıları oqıw ornı tárepinen kórsetilip atırğan oqıtıw xızmetlerinen kútkenleriniń qanaatlandırılıw dárejesi túsinile, N.Shmıreva, M.Gubanova hám Z.Krecanlar bilimlendiriw sıpatı – oqıwshı shaxsın hár tárepleme rawajlandırıwğa tiyisli mıtájliklerdi qanaatlandırıwdı támiyinlewshi oqıtıw xızmetlerin tutınıwshılıq ózgeshelikleriniń jıynağı dep esaplaydı.

Joqarıdağı pikirlerden kelip shıǵıp, bilimlendiriw sıpatı – bilim alıwshılar biliminiń xalıq aralıq mámleketlik standartlarına sáykesliligi, túrli dárejelerdegi oqıw

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

orni sīpat nātiyjeliligi, mākemeniń tabıslı iskerligi, sonday-aq, oqıtıw barısı qatnasıwshılarınıń innovaciyalıq oqıtıw xızmetleri sīpatın tāmıyinleytuǵın iskerligi nātiyjesi esaplanadı.

Ayırım izertlew jumıslarında bilimlendiriw sīpatın basqarıw – bilimlendiriwdegi barlıq obyekt hám processlerdiń sīpatın basqarıw delinse, ayırımlarında bilimlendiriw sīpatın basqarıwdı bilim sīpatı hám maǵlıwmatlılıq dárejesiniń iske asırıwına alıp keliwshi process, procedura hám ámeliyatlardı basqarıw dep atap ótiledi.

Bilimlendiriw sīpatı menejmenti – bilimlendiriwdiń aldınnan boljanǵan nātiyjelerine erisiwge baǵdarlangan basqarıw bolıp, sīpattı tāmıyinlew ilajların joybarlaw, oqıw barısı qatnasıwshıların nātiyjeli miynetke qızıqtırıw, maqsetlerden shetke shıǵıwlarıdı anıqlaw, ózgerislerdi baqlaw hám talıqlaw barısınan ibarat bolǵan, oqıw orını iskerliginiń barlıq baǵdarların ózin-ózi bahalaw tiykarında turaqlı jetilistirilip barıw sisteması bolıp tabıladı.

Bilim hám tárbiya eń hasıl kapital sīpatında qádirlenip atırǵan búgingi shárayatta bilimlendiriw juwmaqların bahalaw nātiyjeliligin arttırıw hám usıllardı jetilistiriw mexanizmlerin engiziw arqalı barlıq adamlar ushın sīpatlı bilim alıw imkaniyatları jaratılmaqta.

Mámleketimizde tálim-tárbiya tarawına mámleketlik siyasatı dárejesinde ayırıqsha itibar qaratılıp kelinmekte. Bul bolsa óz gezeginde kadrlar tayarlaw tarawı aldına oqıw orınları iskerligin zamanagóy talaplar tiykarında ámelge asırıw hám basqarıw wazıypasın qoymaqta. Sol sebepli de búgingi kúnde keleshek qánigelerinen joqarı kásiplik qábilet hám insanıy sīpatlarǵa iye bolıwı talap etiledi.

Dúnya ámeliyatında belgili bir qánigeler kásiplik kompetentligin jetilistiriw boyınsha alıp barılıp atırǵan ilimiy izertlewlerde bilimlendiriw basqarıwı nātiyjeliligine ayırıqsha itibar berilgen bolıp, bunda tiykarǵı pát bilimlendiriw sīpatı menejmentine qaratılmaqta. Bul baǵdardaǵı ilimiy izleniwler joqarı bilimlendiriw sistemasın basqarıwdıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları, sīpat menejmenti hám bilimlendiriw sīpatı monitoringin zamanagóy talaplar tiykarında jetilistiriw hám de bilimlendiriw sīpatı hám nātiyjeliligi birdemligin ilimiy jaqtan tiykarlawshı usınıslardı islep shıǵıw, ulıwma bilimlendiriw sīpatın basqarıw sistemasın jetilistiriw máselelerine qaratılǵan.

Kópshilik mámleketlerde bilimlendiriw sīpatın bahalaw eki quramlıq bólimnen, yaǵnıy ishki (ózin-ózi bahalaw) hám sırtqı bahalawdan ibarat bolıwı tiyisliligi, sonday-aq, usı shólkemlestiriwshilerdiń anıq mexanizmleri hár qıylı bolıwı múmkinligi tán alınadı. Sīpattı sırtqı bahalaw sisteması kóbirek standartlar hám ekonomikalıq nātiyjelik penen, ishki bahalaw sisteması bolsa básekilik hám rawajlanıwǵa baǵdarlangan jetilistiriwler menen baylalıshlıqta túsinedi. Dúnyada

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

bar bolgan bilimlendiriw sıpatın bahalaw sistemaların da olarda sırtqı yaki ishki bahalawğa pát beriliwine qarap, shártli túrde eki modelge bóliw múmkin.

Birinshi, oqıw orınlarınıń jámiyet hám mámleket aldındaǵı juwapkershiligin attestaciya, akkreditaciya hám qadaǵalaw qurallarında sırtqı bahalawğa tiykarlangan “francuz” modelinde oqıw ornı tárepinen ózin-ózi bahalawğa júzeki qaraladı, sebebi tiykarǵı itibar sırtqı bahalawdı nátiyjeli ótkeriwge qaratıladı.

Bilimlendiriw sıpatın bahalawdıń ekinshi – “inglis” modeli tiykarın oqıw ornı tárepinen ishki bahalaw quraydı. Francuz modeli Franciya, Norvegiya, Chexiya, Latviya, Estoniya sıyaqlı Evropa mámleketlerinde, inglis modeli Ullı Britaniya, Daniya, Germaniya, Sloveniya, Polsha, AQSH, Latın Amerikası mámleketlerinde qollanıladı. AQSH, Finlyandiya hám basqa ayırım mámleketlerde bilimlendiriw sıpatın bahalawdıń hár eki modelinen nátiyjeli paydalanıp kelmekte.

Demek bilimlendiriw sıpatı qadaǵalawı ishki hám sırtqı bahalawlardan ibarat bolıp, usı bahalawlardıń mexanizmleri túrlishe bolıwı hám bilimlendiriw sıpatın támiyinlewde ishki bahalaw sheshiwshi áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi.

Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, ishki qadaǵalaw sisteması járdeminde toplanǵan maǵlıwmatlar tiykarında oqıw ornındaǵı bilimlendiriw sıpatınıń sırtqı ekspertizasın jeterli dárejede ótkeriw múmkin boladı.

Ulıwma bilimlendiriw mákemelerinde sıpattı basqarıwdı engiziliwi tutınıwshılardıń mútájliklerin úyreniw tiykarında bilimlendiriwdi rawajlandırıw strategiyasınıń tolıq rawajı, úzliksiz bilimlendiriw, bilimlerdiń globalasıw konceciyaların itibarǵa alǵan halda sıpat mashqalaların sheshiw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan derekler:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldaǵı PF-4947-sanlı “Ózbekstan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında”ǵı Pármanı.

3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 30-sentyabrdegi PQ-3304-sanlı “Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi iskerligin jetilistiriw haqqında”ǵı Qararı.

3. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2017-jıl 6-apreldegi 187-sanlı “Ulıwma orta hám orta arnawlı, kásiplik bilimlendiriwiniń mámleketlik bilimlendiriw standartların tastıyıqlaw haqqında”ǵı qararı

4. Toshtemirova C.A. (2020) Ta’lim sifati samaradorligini oshirishda innovatsion g‘oyalarning ahamiyati. 1(1). 56-61.

5. Abduraxmanova J.N., Toshtemirova S.A. (2020). Innovacion texnologiyalar va axborot madaniyatini shakllantirish pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri. 1(7). 436-442.

6. Toshtemirova, S.A. (2019). Klaster yondashuvi asosida mintaqaviy ta’lim tizimini boshqarish. NamDU ilmiy axborotnomasi, 1(11), 361-367.

Б. ҚАЙЫПНАЗАРОВ - ДОСЛЫҚТЫ ЖЫРЛАУШЫ ШАЙЫР

KALIBAEVA AYNURA AWESBAEVNA

Nukus Davlat pedagogika instituti Turkiy tillar fakulteti talabasi

Байнияз Қайыпназаров – қарақалпақ әдебиятының көркем сөз шебери, талантлы шайырларының бири. Шайыр әдебиет майданында көп жыллар дауамында хызмет етті. Ол поэзия хәм де проза жанрларында бир қанша шығармалар дәретип, халқымыз арасында белгили халық шайыры сыпатында қәлиплести. Оның дәретиўшилигиниң гүлтажы болған поэзиялық дәретпелеринде халқымыздың туўылған жер, ана – Ўатан алдындағы миннетли ўазыйпасы, мийнет адамлар турмысы хәм де дослық темасы көркем түрде сәўлеленген.

Усы қатарда шайырдың «Сүй достым», «Қутлықлайман достым», «Достым», «Досларыма», «Пахтакеш достыма», «Дослық қосығы» сыяқлы қосықларында хұрмет- иззет, бирлик хәм татыўлық айқын сүўретленеди.

«Дослық» қосығында дослық –бул бир-биреўге болған хұрмет-иззетте, бирлик хәм исенимде деп биледи. Дослық сөнип көринбей кететуғын көлеңке емес, кеўилде мәңги сақланатуғын сөнбес сезим деп баянлайды. Мысалы:

*Салтанатлы байрамларда емес тек,
Бизлер доспыс, дослық уллы бизлерде,
Таппаймыз шараплы кекселерден тек,
Деп билмеймиз дослықты тек гүлдерде
О жоқ!*

*Ашық күни көрингендей бир елес,
Дослығымыз көленкедей тез емес. [1.13]*

Теңиздиң ағар суўы сыяқлы дослық сезими кеўиллерге тез ийкемлеседи. Шын дослық бул ашық жүреклердың саркардасы, дүньяның көрки.

Шайыр «Қутлықлайман қосығында» қосығында достынын жетискенлигине қуўанып, шадланады. Хәмме нәрсениң қыйыншылығы дослар менен бирге болғанда билинбейди. Опалық, бир- биреўге жәрдем бериў дослықтың ең тийкарғы шәртлериниң бири деп биледи хәм де шайыр достына қарата оның жетискенликлерине хұрмет пенен өз сезимлерин баян етеди.

Мысалы:

*Достым өзиң тилек етип келсеңде,
Қыйын болды исти баслаған күнлер,
Күшим жетпес қойсам ба деп жүрсеңде,
Қойма- қойма деди уйқысыз түнлер.*

*Ақ тауларды уйип талмас тилектен
Халыққа жемис тилегин менен,
Өзиңды, исиңди сүйген жүрекпен,
Қутлыклайман достым жеңисинң менен. [1.34]*

Соның менен бир қатарда шайыр дослық хаққындағы терең пикирлери «Достым» қосығында да келтирип өтеди. Дос хәмме ўақыт жаныңда болып жаныңа дәрман болыўы кереклигин, душпан болса, тек жаманлықты жолдас билип дос үстинен күлиўди абзал көретуғынлығы баянланған. Шайыр қәлеминен дөреген бул қатарлар жалған достан жырақ болыўға шақырады.

Мысалы:

*Бәри мениң достым бәри өз достым,
Достыңда досты бар ырас сөз достым,
Сыртыңнан жаманлап көзиңше мақтап,
Жүретуғын жалған достан без достым. [1.43]*

Б. Қайыпназаров бир қанша сапарларға барып дослар менен танысады. Ташкент қаласында жүрип дослары менен сәўбетлер өткерип, пикирлер алмасады. Бул хаққында шайыр өзиниң «Дослар гүрриңи» қосығында жырлайды. Сондай ақ олардың миймандослығын толып- тасып айтып өтеди. Дослық бул барлық меҳирге куштар инсанлардың қәлбинде деп баянлайды.

Мысалы:

*Ақ сунқар қанаты қайрылмас екен,
Мени алып келди өз желкесинде,
Кеўли бир жолдаслар айрылмас екен,
Қыдырып жүриппен нур үлкесинде. [1.7]*

Б. Қайыпназаров хәр бир жеңисиниң нәтийжелиги досларының, заманласларының барлығында деп биледи. Аўыр күниңде жанында қуяш нурындай жарқырап дәртинды түсинген досты жүрек төринде сақлап асыраў кереклигин шайыр «Досларымның арқасында» қосығында тәрийплеп өтеди.

Мысалы:

*Үмит, тилек арманыңа ушласып,
Ойларына ойларымның жалғасы,
Хәр күн таңда дийдарыңа дусласып,
Жасағаным досларымның арқасы. [2.46]*

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Достының қуўанышын өзинің қуўанышы деп, қайғысын болса өз қайғысындай билетуғын инсан, дослық сезимди баҳалап биледи. «Досларыма» қосығында шын дослықты сүүйіуши инсанлар қәлби пәк, адамгершиликли, тек ғана ҳақыйқат жолында гүресіуши инсанлар деп баянлайды.

Мысалы:

*Сизлерди қудай жарылқар,
Алтын күн, алтын түнлерде,
Қара қаслы сулыў қызлар,
Көзлерин тигер сизлерге.*

*Досларым ойнаңыз күлип,
Түн тез өтсин болыңыз мәс,
Шадлықларыңызды көрип
Мен күлемен көзимде жас. [3.55]*

Б. Қайыпназаров дослық темасында жазылған поэтикалық дәретпелеринде инсан кеўлиндеги нәзик сезимлерди, алтын сыя менен жазылған лирик қаҳарман образын сүүретлейди. Оның дослық темасындағы қосықлары лирикалық талантын айқын ашып берди.

Бул өмирдің сынақларын хәр қыйлы мазмундағы қосықларына топлап қарайды. Шайырдың халқымыз арасына тарқалған нама қосықларын тыңлап қарағанымызда сөздің мағызын шаққан, дилуар шайыр екенлигин аңлаймыз. Оның нама қосықлары да хәр қыйлы тематикада жырланып, солардың ишинде, дослық темасында жазылған «Дослық қосығы»н айрықша атап өтиў орынлы.

Мысалы:

*Жүрип көрсек жолларымыз дусласқан,
Ойлап көрсек ойларымыз ушласқан,
Тилеклер бир, арманлар бир, мақсет бир,
Күнимиз бир бахтымызға нур шашқан.*

*Бағы бостан еллерде,
Нур гулистан жерлерде,
Жайна дослық гүллери,
Жайна барлық гүллери. [4.48]*

Шайыр өшпес сыялар менен жазылған арнаў қосықларында да дослықтын кәраматы сөз етиледі. Оның «Пахтакеш достыма» қосығында мийнеттин арқасында хадал өмир сүрген, алтын қоллы досларына қарата өз тилеклерин баян етеди хәм де дослық хұрмет пенен хәр бир сөзлерин кең түрде сәўлелендиреди.

Мысалы:

*Мақтан достым ҳадал мийнетин менен,
Өз халқыңа болган хурметин менен,
Республикамды даңққа бөлей бер,
Дөретиўши күшин қудиретин менен. [4.68]*

Жуўмақлап айтқанда, Б. Қайыпназаров қарақалпақ поэзиясында дослық темасын терең мазмун менен жырлаған. Шайыр көпшилик қосықларында бир ғана дослықты қоймастан, халқымыздын миймандос, тынышлық татыўлықты сүйиўши халық екенлигин көркем шеберлик пенен тәрийплеген.

Әдебиатлар

1. Қайыпназаров Б. Сүй достым. Нөкис. Қарақалпақстан. 1962
2. Қайыпназаров Б. Мениң Ўатаным. Нөкис. Қарақалпақстан. 1968
3. Қайыпназаров Б. Алтын гүз. Нөкис. ҚКМБ.1950
4. Қайыпназаров Б. Мен сениң бир шақаңман. Нөкис. Қарақалпақстан. 1977

О'zbek tilining hozirgi globallashuv jarayonida qo'llanilishi

MATMURATOVA MUYASSAR, DAVEKEVA ULDAVLAT

Nukus Davlat pedagogika instituti Turkiy tillar fakulteti talabalari

Ona tili – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma'naviy qiyofasi, orzu-umidlarning namunasi. Ona tili millatning birligi va birdamligining timsolidir. U millatni yagona xalq sifatida o'z atrofida birlashtiradi va dunyoda borligini ta'min etadi. Har bir millatning o'z Vatani, oilasi bo'lgani kabi uning jonajon va betakror ona tili ham bo'ladi. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlig bo'lsa, uning ona tili ham shu qadar aziz va muqaddas bo'ladi. O'z milliy tiliga hurmat mamlakatimizning dunyoda munosib e'tirofqa ega bo'lishida ham muhim omil sifatida qaraladi. Chunki, bugungi globallashuv davrida o'zligini anglagan har bir xalq millati va milliy qadriyatlarini asrab qolish ustida tinimsiz bosh qotirmoqda. Texnikaning shiddatli rivoji, siyosiy-iqtisodiy jarayonlar sur'ati va madaniyatlararo muloqot kuchayib borayotgan hozirgi davrda zamon bilan hamnafas yurishga, o'zining tili, madaniyatiga bu jarayonlarning “yemirish” va “yo'q qilish” darajasidagi salbiy ta'sirini imkon qadar kamaytirishga harakat qilmoqda. Mazkur jarayondan biz ham chetda qolayotganimiz yo'q, albatta. Turk dunyosining buyuk marifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek: “Millatning ikki asosi bordur. Bu ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug'urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur”. Suvsiz daryo bo'lmaganidek, tilsiz millat ham vujudga

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

kelmaydi. Biror millatga mansub bo'lgan til, o'sha millat bilan yashaydi va bardavom bo'ladi.

Ona tilimiz, o'zbek tili, davlat tili masalalarida endi ehtiroslarga berilish davri o'tdi. Davlat tili maqomini mustahkamlashga harakatni har birimiz o'zimizdan, o'z faoliyatimizdan boshlashimiz kerak. Millatning borligi va borligini ko'rsatuvchi tilimizni asrab-avaylash, oila, jamoa, mahalladan boshlanadi. Birinchi Prezidentimizning ta'biri bilan aytganda “O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-milliy bog'liqlik til orqali vujudga keladi”. Bu fikrlarni doimo yodimizda tutishimiz kerak. Darhaqiqat, tilsiz millat rivojlanmaydi, taraqqiy etmaydi.

O'zbek xalqi, umuman, O'rta Osiyo xalqlari qadimdan zullisonayn, ya'ni, ikki tillidir. Hatto, tariximizning muayyan bosqichlarini eslab, uch tilli bo'lgan desak yanglishmaymiz. Men, turk tili — harbiy til, fors tili — she'riy til, arab tili — ilmiy til bo'lib «qonunlashgan» davrlarni nazarda tutyapman. Asli turkiy bo'la turib fors tilida g'oyat latif va mukammal meros qoldirgan shoirlarni yod eting; arab tilida o'lmas yodgor qoldirgan Al Xorazmiy, al Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi O'rta Osiyoning ulug' allomalarini eslang. Ajabki, shu ikki tillilik hodisasi tufayli, bugun ba'zi olimlar ikkiyuzlamalik qiladilar, muqaddas birligimizga rahna solguvchi mayda ziddiyatlarga boradilar. «Falonchi bizniki, falonchi sizniki», deb behuda qizishadilar. Avvalo, muayyan milliy tilda meros qoldirgan ulug'lar barcha millatlar uchun ardoqlidir. Qolaversa, millatlar tarixida iz qoldirgan buyuk shaxs xazinasini qaysi xalq ko'proq qadrlasa, o'qib-o'rgansa, u – o'shanikidir.

O'tgan yillar davomida til ta'limi bo'yicha o'quv reja va dasturlarini tuzishda, shundan kelib chiqib darsliklarni yaratishda ham kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Davlat tilini o'rganish ehtiyoj darajasiga chiqmas ekan, ta'lim tizimida ham kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. Buning ob'ektiv va sub'ektiv sabablari bor. Yoshlarning o'zbek tilini o'rgana olmayotganiga asosiy sabab – bu oiladagi muhit va tarbiyadir. Ota-onaning ona tiliga bo'lgan bepisandligi farzandining boshqa tilda gaplashib muloqot qila olishidan “faxrlanish” hissi bilan yanada kuchayadi. Holbuki, oilada ona tilini hurmat qilishga o'rgangan yoshlar o'zga tilga ham hurmat bilan qarashi, chet tillarini qiynalmay o'zlashtira olishi ko'p kuzatiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, tilni sevish, uni ardoqlash, millatni sevish va uni qadrlash bilan teng hisoblanadi. Har qaysi xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini, madaniyati uning tilida o'z ifodasini topadi. Til – millat ko'zgusi, deb bejiz aytilmagan. Xalqimizning necha asrlik boy tarixi, ko'hna va serqirra madaniyati o'zbek tili ta'sirida shakllangan. Ulug' shoirimiz Alisher Navoiy shu tilda bebaho asarlar yaratib, dunyoni lol qoldirgan. Bugungi kunda jahonning barcha

mamlakatlarida davlatimiz delegatsiyalari tashrifi, yoshlarimiz yutuqlari, sportchilarimiz g‘alabalari sharafiga o‘zbek tilida madhiyamiz kuylanayotir.

SHODMONQUL SALOM SHE’RLARIDA ANAFORA SAN’ATI

Dinora KARIMBOYEVA RUSTAM QIZI

Nukus davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabasi,

**Ilmiy rahbar: Hamza Allambergenov □ Nukus DPI O‘zbek adabiyoti
kafedrasi katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

O‘zbekiston, Nukus shahri, vkarimboyeva@gmail.com

Annotatsiya: maqolada shoir Shodmonqul Salom she’rlarida qo‘llanilgan anaforalar tadqiq etilgan. Anafora san’atidan foydalanilgan holda yaratilgan betakror ijod namunalari o‘ziga xosligi va ma’no-mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek, kitobxonga shuuriga bo‘lgan ijobiy tasiri, ularni mushohada qilishga undovchi jihatlar haqida ham so‘z yuritilgan. O‘rni bilan o‘zbek adabiyotidagi bir qator ijodkorlarning she’riyat namunalari ham tahlilga tortilgan.

Tayanch so‘zlar: Shodmonqul Salom, she’riyat, anafora, badiiy maqsad, Abdulla Oripov, Zulfiya Isroilova, Men mast edim, Bedor nabiraga aytilgan ertak, Asta-asta oqaradi tong □ □.

„Hech to‘xtamasdan harakat qilib turgan vujudimizga, tanimizga suv, havo naqadar zarur bo‘lsa, maishat yo‘lida har xil qaro kirlar ila xiralangan ruhimiz uchun shul qadar adabiyot kerakdir. Adabiyot yashasa, millat yashar □ “Albatta, Abdulhamid Cho‘lponning ushbu fikrlarining tasdig‘ini ko‘p bora topganmiz. Darhaqiqat, bizning boy va o‘lmas adabiyotimizning xalqimizning xalq sifatida dunyoga tanilishi va o‘zligini saqlashida alohida o‘rni borligini yaxshi bilamiz. O‘zbek adabiyotining tarixidan ham ma’lumki, ko‘plab iste’dodli va o‘ziga xos usul, uslubiga ega adiblarimiz jahon adabiyoti taraqqiyotiga ham munosib hissasini qo‘sha oldi. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mashrab, Ogahiy, Hamza, Hamid Olimjon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va boshqa ko‘plab ijodkorlarimiz shular jumlasidandir. Tomirida mana shunday buyuklar qoni oqayotgan xalqdan yana takrorlanmas iste’dod sohib-u sohibalari yetishib chiqishi shubhasiz. Masalan, bugungi kunda o‘zbek adabiyoti maydoniga shaxdam qadamlar bilan kirib kelgan so‘z san’atkorlaridan biri Shodmonqul Salom ham o‘zining nafis va zargarona ijodi bilan ko‘pchilik kitobxonlar qalbidan joy olib ulgurdi, desak adashmagan bo‘lardik. Shoir ijodi bilan tanishar ekanmiz, rang-barang she‘riy usullar, badiiy tasvir

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

vositalarining original koʻrinishlariga duch kelamiz. Jumladan, shoir sheʼrlarida anafora stilistik vositasidan ham unumli foydalanilgan, mazkur usulning oʻziga xos namunalari yaratilgan. □ Anafora □ (yunoncha, anaphora □ yuqoriga koʻtarish) bir xil tovushlar, soʻz yoki soʻzlarning sheʼriy misralar boshida takrorlanib kelishiga asoslangan stilistik vosita □ dir.

Odam □ niyat! Yaratganning oq niyati,
Odam □ nomus! Tabiatning hamiyati.
Odam □ duo! Goh-gohida ijobatdir.
Odam baʼzan tahoratsiz ibodatdir!

„Men mast edim“ deb boshlanuvchi ushbu sheʼridagi anoforalar sheʼrning mohoyatini chiroyli va sodda yangrashiga xizmat qilgan. Unda anaforaga olingan soʻz odam“ soʻzidir. Aynan ushbu soʻzning boshqa sinonimik qatordagi maʼnodoshlari orasidan tanlab olinishiga, birinchidan, mazkur soʻzning uslubiy betarafligi boʻlsa, ikkinchidan, esa yer yuzida qodir Alloh Taolo tomonidan yaratilgan ilk ajdodimiz Odam Otaga nisbat berilgani ijodkor fitratiga, yaratigʻiga shu tarzda xizmat qilgan boʻlsa, ne ajab. Bu mulohaza sheʼrning birinchi misrasida berilgan Yaratganning oq niyati □ taʼrifidanoq anglashiladi. Zotan Yaratgan egam insonni ezgu oq niyat □ bilan yaratdi, unga jon ato etadi.

Oʻzbek sheʼriyatida anafora sanʼati azal-azaldan sheʼr go □ zalligini taʼminlovchi unsurlardan biri sifatida xizmat qilib elgan. Mumtoz adabiyotimizdan boshlab hozirgacha qalam egalari mazkur usuldan ifodamoqchi boʻlgan fikrini taʼkidlab, boʻrttirib koʻrsatish maqsadida unumli foydalanishgan. Jumladan, Zulfiya Israilovning „Salom, tansiq bahor“ sheʼrida anafora vazifasini bajargan □ yana □ soʻzi tasvirlanayotgan voqea-hodisa mazmunini taʼkidlab koʻrsatgan:

Yana koʻk tubida sayraydi qushlar,
Yana yerda koʻhna yam-yashil ko □ rpa.
Yana tandan ketdi mudrash-u tushlar,
Yana yoshday dilda oʻylar ming turfa.

Abdulla Oripovning "Sarob" sheʼrida ham □ olti oy □ birikmasi lirik qahramon ruhiyatida kechayotgan toʻlgʻonishlarni aniqroq ifodalashga, intonatsiyaning joʻshqinligiga yordam bergan:

Olti oykim, sheʼr yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, oʻzgalarga tilayman omad.
Olti oykim, doʻstlarim ham pana-panada
Isteʼdodim songanidan qilar karomat.

Albatta, hech bir ijodkor ataylab, ma □ lum bir usuldan foydalanishni maqsad qilmaydi. Zero, sheʼr oniy lahza mahsuli. Ijodkor dunyoga kelajak oʻz farzandi □ ijod namunasini sehrlil onlarda qogʻozga tushiradi. Mana shu lahzalarda shoirning tugʻma qobiliyati-yu gʻayriixtiyoriy mahorati natijasida qoʻllanilgan badiiy usullar oʻlmas va

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

o'chmas asarlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Jumladan, biz so'z yuritayotgan anafora usuli xususida ham shunday fikrlarni bayon qilish mumkin. Shoir Sodmonqul Salomning „Bedor nabiraga aytilgan ertak□ she'rida ham anaforalari she'r go'zalligini, uning badiiyligini ta'minlashda muhim vosita vazifasini bajaragan:

Ba'zilarin ko'zlarida yo'l bo'larmish,
Ba'zilarin nigohida til bo'larmish
Ba'zilari sokin tunni tinglar emish,
Ba'zilari shamollardek yig'lar emish.

Ushbu satrlarda anafora vazifasini bajarayotgan □ba'zilari□ so'zi hamda qisqargan va to'liq shakllarda qatnashayotgan □emish□ to'liqsiz fe'llari she'rning ravon o'qilishida va kitobxonga ijodkor tomonidan aytilayotgan fikrning tez va teran yetib borishida asosiy rol o'ynagan. Darhaqiqat, shoir ba'zi insonlarni ko'zidanoq anglash, uning nazari orqali aytilmoqchi bo'lgan fikrini uqish, to'g'ri yo'lga da'vat etilishi mumkinligi, ba'zilarini so'zi bilan emas nigohi orqali ham tushunish mumkinligini o'ziga xos usulda tasvirlay olgan. Zero kundalik hayotimizda ham inson ko'zi hech qachon aldamasligini, yillar davomida inson qanchalik o'zgarmasin, lekin uning nigohi o'zgarmasligini dono xalqimiz ko'p ta'kidlagan. Shoir odam zotining turfa xarakter va belgilarga ega bo'lishini yaxshi ko'rsatib bera olgan. Hayotda turli mazmundagi kuy ohangida tebranayotgandek yashovchi yoki og'ir-bosiq bo'lgan ba'zilarni „sokin tunni tinglar emish“ deya tariflasa, metafora usulini ham qo'llagan holda ba'zilarni „shamollardek yig'lar emish“ deya tasvirlaydi.

Shoirning „Asta-asta oqaradi tong deb boshlanuvchi she'ri esa boshdan oyoq anafora poetik shakli asosiga qurilgan deyish mumkin:

Asta-asta oqaradi tong,
Asta-asta bo'ylaydi quyosh.
Asta-asta soch yig'ar xayol,
Asta-asta ko'tarilar bosh.

Ushbu she'rida □asta-asta“ so'zi barcha misralar boshida takrorlanib anafora san'atini yuzaga chiqargan. Mazkur misralarda shoir tong otishi va butun borliqning uyg'onishini go'zal vositalar orqali chizishga harakat qiladi:

Asta-asta tashlanar qadam,
Asta-asta boshlanar kurash.
Asta-asta xo'rsinar odam,
Asta-asta charchaydi yashash.

Haqiqatdan ham, insonning bu dunyoga kelib, ilk qadam tashlashidanoq yashash uchun kurashning boshlanishi, har bir ishni boshlashda tashlanadigan qadam orqali maqsad sari intilishning boshlanishi, kurashda goh mag'lublik, goh g'oliblik nashidasi va nihoyat, odamning kurashdan to'xtashi, umrning yakuni, o'tkinchiligi,

qolaversa, hayotning abadiyligi sheʼrda oʻziga xos usulda va poetik shaklda oʻz ifodasini topgan.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, Shodmonqul Salom sheʼrlarida qoʻllanilgan anaforalar, birinchidan, oʻz navbatida aytilmoqchi boʻlgan fikrni anglashni osonlashtirsa, ikkinchi tomondan sheʼriy ifodaning mukammallashuviga va badiiy maqsadni yana aniqroq, yorqinroq boʻrttirib koʻrsatishga xizmat qila olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Salayev F., Qurboniyozov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli soʻzligi. □ Toshkent: „Yangi asr avlodi“, 2010. □ B. 25-, 255-256.
2. Zulfiya. Saylanma. □ Sharq“ nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. □ Toshkent, 2015. □ B. 157.

ONA TILI DARSLARIDA LUGʻAT BOYLIGINI OSHIRISH YOʻLLARI

MATMURATOVA MUYASSAR

Nukus Davlat pedagogika instituti Turkiy tillar fakulteti talabalari

Ona tilini oʻqitishdan asosiy maqsad oʻquvchilarda oʻz ona tilida fikrni toʻgʻri, aniq, ravshan va goʻzal ifodalay olish koʻnikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir.

Soʻzlarni toʻgʻri tanlash, nutqni tinglovchiga qulay tarzda tuza olish insoniy madaniyatning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun har bir soʻz, birikma va gapni barcha qirralari bilan toʻgʻri, oʻrinli ishlata olishni oʻrgatish, oʻz nutqiga nisbatan ehtiyotkorlik tuygʻusini shakllantirish ona tili mashgʻulotlarining asosiy vazifasi sanaladi.

Nutq oʻstirish oʻquvchilar lugʻatini yangi soʻzlar hisobiga boyitib boorish, oʻz fikrlarini ifodalashda mavjud soʻzlardan oʻrinli foydalanishga undash, turli oʻyin va mehnat faoliyatlari hamda kuzatishlari asosida tushunchalarini gapirib berishga odatlantirish bilan bogʻliqdir.

Oʻquvchilar soʻz va uning maʼnosini tushunishlari muhim ahamiyatga ega boʻlib, bu haqda buyuk Navoyining quyidagi fikrlarini eslash mumkin:

Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yoʻq ondin.

Ertak va topishmoqlar bilan ishlash orqali ham oʻquvchilar nutqi oʻsib boradi. Bu xildagi mashqlar davomida oʻquvchilarning savollarga toʻgʻri javob qaytarishlarini taʼminlash, koʻrsatilgan narsa nomlarini adabiy talaffuz meʼyorida aytishlariga erishish muhim oʻrin tutadi.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'quvchilarning yozma nutqlarigagina emas, balki ularning og'zaki nutqlariga diqqat bilan qarash kerak. O'quvchilar nutqidagi birorta xatoni ham e'tibordan chetda qoldirish yaramaydi.

Savod o'rgatishning tayyorlov bosqichi imkoniyatlaridan unumli foydalanib, nutq o'stirish ishlari ma'lum bir me'yorga yetkazilsa, asosiy bosqichdagi darslarda bu ishlarni uzluksiz amalga oshirib boorish uchun zamin hozirlanadi.

Umuman, savod o'rgatish davrida darslik imkoniyatlaridan unumli foydalanilsa va qo'shimcha manbaalarni samarali qo'llansa darslar mazmunli va qiziqarli bo'ladi. O'quvchilarning o'qish malakalari bilan bir qatorda nutqlari, tafakkur va tushunchalari ham o'sib boradi.

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir.

Nutq o'stirish nima? Agar o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishini, bog'lanishli nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tushuniladi. Agar o'qituvchi ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda, o'quvchilar tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash tushuniladi⁴. Shuning uchun ham grammatika va imlo dasturi tovushlar va harflar, so'z, gap, bog'lanishli nutq kabi qismlarni o'z ichiga olgan. Ona tili dasturining bo'limlari: «*Xat-savod o'rgatish va nutq o'stirish*», «*O'qish va nutq o'stirish*», «*Grammatika, imlo va nutq o'stirish*» deb nomlangan.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek o'quvchilar nutqini o'stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo'lishi kerak. O'quvchilar nutqini o'stirishning metodik talabi o'quvchi o'z fikrini, nimanidir og'zaki yoki yozma bayon xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo'lishi lozim. Bu material qanchalik to'liq, boy, qimmatli bo'lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo'ladi. Shunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida, bola nutqi mazmunli bo'lishi uchun g'amxo'rlik qilish hisoblanadi.

⁴ Рождественский Н.С., Кустарева В.А. Методика начального обучения русскому языку, «Просвещение», М., 1965, 289 - бет.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan soʻz, soʻz birikmasi, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli boʻladi. Shuning uchun nutqni muvaffaqiyatli oʻstirishning uchinchi sharti - nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. Bolalarga til namunalari berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan oʻz tajribasida foydalanish natijasida bolalarda taʼlim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda «tilni sezish» shakllanadi.

Nutq oʻstirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, yaʼni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, oʻrgangan til vositalaridan foydalanib, oʻz fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida oʻzlashtiradi. Buning oʻzi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki oʻzlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til normalarini oʻzlashtirish. Maktab bolalarni adabiy tilni sodda soʻzlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga oʻrgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, soʻzlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir aʼzosi uchun zarur boʻlgan muhim nutq malakalarini, yaʼni oʻqish va yozish malakalarini oʻzlashtirish. Bu bilan bola yozma nutqning xususiyatlarini, uning ogʻzaki - soʻzlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. Oʻquvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish. Til kishilik oʻrtasidagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda oʻquvchilarning nutq madaniyatiga alohida eʼtibor beriladi.

Bu vazifalarni bajarish uchun oʻqituvchi oʻquvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa oʻquvchilar nutqini oʻstirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Nutq oʻstirishda uch yoʻnalish aniq ajratiladi: 1) *soʻz ustida ishlash*; 2) *soʻz birikmasi va gap ustida ishlash*; 3) *bogʻlanishli nutq ustida ishlash*.

Soʻz, soʻz birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza boʻlib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bogʻlanishli nutq esa logikaga, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Koʻrsatilgan uch yoʻnalish parallel olib boriladi: lugʻat ishi gap uchun material beradi; soʻz, soʻz birikmasi va gap ustida ishlash bogʻlanishli nutqqa tayyorlaydi. Oʻz navbatida, bogʻlanishli hikoya va insho lugʻatni boyitish vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Oʻquvchilar nutqini oʻstirish oʻz metodik vositalariga ega, oʻzining mashq turlari bor. Bularning eng muhimlari bogʻlanishli nutq mashqlari hisoblanadi.

Nutq oʻstirishda izchillik toʻrt shartni, yaʼni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga boʻysundirish koʻnikmasini amalga oshirish bilan taʼminlanadi. Har bir yangi mashq oldingisi bilan

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

bog'lanadi va keyingisiga o'quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo'ysungan holda yana qandaydir yangilik qo'shadi.

Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darslarininggina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy san'at, ashula darslari)ning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmanova N. Qiziqarli dars faolligidir. Boshlang'ich ta'lim jurnali 2004 yil.
2. Abdullaeva Sh. Boshlang'ich sinflarda interfaol usullar yordamida o'quvchilarning iqtisodiy bilimlari va malakalarini oshirish. Namangan. 2005 yil.
3. Akramova B., G'ulomov H., Yuldasheva Sh., Shodmonqulova D.
4-sinf ona tili darslari.

**KISHI JASTAGÍ BALALARDÍN DÓRETIWSHILIK ISKERLIGIN
RAWAJLANDÍRÍWDA MUZÍKALÍQ TÁRBIYANÍN ÁHMIYETI**

Kalkorazova Sh-Muzika tálim baǵdarınıń 1-basqısh talabası

Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqındaǵı» nızam hám «Kadrlar tayarlawdın milliy baǵdarlaması» nın talapları tiykarında mektepke shekemgi jastagı balalargá tálim-tárbiya beriwdın tiykarǵı maqseti jas áwladti ǵárezsizlik ruhında salamat, jetilisen jeke insan sıpatında tárbiyalaw hám mektepte oqıtıwǵa tayarlawdan ibarat.

Ózbekstan Respublikası rawajlanıwınıń áhmiyetli shártleriniń biri kadrlardı tayarlawdın jetik sistemasın qalıplestiriwden ibarat. Jámiyet pedagogikalıq xızmet aldına jańa maqset bilimli, sap hújdanlı, maman, erkin pikirlewshi, dóretiwshilik

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

penen is alıp barıwshı, óz watanın súyetuǵın, hár tárepleme jetik shaqstı qáliplestiriw maqsetin qoyıp otır.

Dóretiwshilik degenimiz ne? Dóretiwshilik qábileti qalay payda boldı? Bul sorawlar kópshiliktiń, sonıń ishinde, ásirese pedagoglardı júdá qızıqtıradı. Olar tárbiya barısında balalardı dóretiwshilik sharayatın jaratıwdı óz aldılarına maqset etip qoyadı. Mektepte shekemgi tálim balanı hár táreleme mektepke tayarlaw ushın oǵada zárúr. Mektepke shekemgi balalardıń tabısları haqqında pikirler olardıń usı waqıttaǵı jetiskenlikleri menen aldınǵı nátiyjeleri arasındaǵı salıstırıwlar tiykarında kelip shıǵadı. Geypara pedagoglar dóretiwshilik uqıplılıqtı balanıń tuwma qásiyeti, ol tábiyattan hámme balaǵa berile bermeydi dep esaplaydı. Biraq bul pikir natuwrı.

Ilimpazlardıń izertlewinshe kreaktivliktiń júzege keliwi sırtqı sharayatlardıń tási astında boladı. Mısal ushın kritika, bahalaw hám stress bolmaǵan sharayatlarda balalardıń dóretiwshilik hám intellektual máselelerdi sheshiwi anaǵurlım jeńil keledi. Dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw ushın qolaylı ortalıqtı jaratıw, arnawlı metodikalardı qollanıwlar dóretiwshilikti rawajlandırıwdıń áhmiyetli sha’rt-sharayatlardı. Solayda bolsa, kúndelikli ápiwayı azanǵı yamasa túske awqattan balanıń divergent oylawın rawajlandırıw ushın paydalanıwǵa boladı. Bul ushın, hámme mazalı awqatlıq zatlardı atap ótiwdi soraymız, yamasa esik astındaǵı shawqımǵa balalardıń dıqqatın awdarıp, bul shawqımın tiykarı ne bolıwı múmkin?,- ekenligin soraw. Bunday qolaylı jaǵdaylar júdá jiyi ushırasıwı múmkin, tek olardı bos jibermeu kerek. Misalı, dene tárbiyası ushın sheshiniw bólmesinde olarǵa bas kiyimlerdi atap ótiwdi usınis etemiz, keyin bolsa nelerdi basqa kiyiwge bolmaydı?,- dep soraymız. Mektepke shekemgi tárbiya baǵdarlamalarında sabaqtan tıs shınıǵıwılarg’a belgili waqıt ajratıladı. Olarda balalar hár waqıyalar aytsa boladı, diskussiyalar ótkerilse boladı. Bul sabaqlarda fantaziyaǵa keń orın beriledi hám divergent oylawdıń rawajlanıwına úlken múmkinshilikler beriledi. Balalar fantazyasın oyatıw maqsetinde tárbiyası olarǵa basqa planetaǵa sayaxatqa shıqsa, ne zatlardı alıp ketetuǵınlıǵın atap ótiwdi yamasa dúnyanı qumırsqanıń kózi menen kóriwdi usınis etedi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminiń tárbiyashıları balalardıń dóretiwshiligini rawajlandırıwdıń túrlerin tańlawǵa úlken dıqqat bóliwleri kerek.

İnsan qáliplesiwine xızmet etetuǵın adamlardıń turmıshlıq tájriybesi bolǵan pedagogikalıq protsess óz-ara ishki baylanısqa iye bir neshe protsessler jıynaǵı bolıp esaplanadı. Ol tulǵanı tárbiyalaw, oqıtıw, rawajlandırıw jumıslarınıń mexanikalıq jaqtan birikpesi bolmay óziniń ayrıqsha nızamlılıqlarına baǵınatuǵın jańa adamdı birgelikte qáliplestiriwshi faktorlar bolıp esaplanadı. Tárbiya tek tárbiya jumsların atqarıp ǵana qalmastan, ol rawajlandırıwshı xızmetti atqarıw menen birge, bilim beriw wazıypasın da atqaratuǵını belgili. Al oqıtıw bolatuǵın bolsa tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq funksiyalardı atqaratuǵınlıǵı attay anıq. Pedagogikalıq

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

protsesstegi óz-ara baylanislar dialektikasi, óz-ara baylanisqan, bir-birinen ajratıp bolmaytuǵın, bir-birinen bólek iske aspaytuǵın pedagogikalıq xızmettiń maqsetine, wazıypalarına, mazmunına, forma hám metodlarına óziniń tásirin tiygizip turadı. Degen menen bulardıń hár birin belgilewde hám atqarıwda olardıń ózleriniń spetsifikalıq tiykarǵı funksiyasın esapqa almay bolmaydı. Mısalı: Oqıtıwda tiykarınan ilmiy kóz-qaraslardıń qalıplesiwi, jańa túsiniqlerdiń nızamlardıń, printsiplerdiń teoriyalardıń ózlestiriliwine úlken dıqqat awdarıladı.

Qosıqtıń sanalı túrde qaytalap aytatuǵın dáslepki intonatsiyalar payda boladı. Bala qosıq aytqan úlken adamǵa qosılıp, qosıqtıń muzikalıq sózleriniń aqırının ilese ayta aladı. Eń ápiwayı háreketler jasawdı ózlestiredi.

Muzıka menen qosıqqa qosılıp alaqańın shappatlaydı, ayaǵı menen poldı tıqıldatadı, dóngelenip oynaǵan boladı. Balalardıń sezimtalıǵı artadı, zatlar menen qubılıslardıń sonıń ishinde muzıkanıń qásiyetlerin durıs ayıra alatuǵın boladı. Hár balanıń esitiw seziminde ózine tán ózgeshelikler anıqlanadı, mısalı: geybir balalar ápiwayı qosıqtı durıs qaytalap ayta aladı.

Jetilisiwdiń bull waqtında balanıń ózbetinshe háreketke umtılwı menen dálillenedi. Endi olar hár jaǵdayda ayta beriwdiń ornına olardıń basın qurap, baylanıstırıp sóyleytuǵın súwretti oylaytuǵın boladı, ayaq-qollarınıń bulshıq etleri bekkemlenedi. Balanıń muzıka menen shuǵıllanǵısı keledi, 4 jasqa tolar waqtında balalar úlkenlerdiń azǵana járdemi arqalı ortasha qosıqtı orınlay alatuǵın dárejege jetedi. Sonday-aq olar oynawǵa múmkinshilik beretuǵın túrli háreketler jasawǵa umtıla baslaydı.

Balalardıń mektepke tayarlıǵın belgilewshi zárúrli kórsetkishlerdiń biri olardıń fizikalıq jaqtan rawajlanǵanlıǵınıń dárejesi. Balalar óziniń jasına saykes bolǵan háreketli, sonıń ishinde milliy oynılardıń atların, qaǵıydaların biliw hám olarda aktiv qatnasa alıwı, juwiriw hám sekiriw, jasına sáykes túrde belgilengen normativlerdi orınlawı saplanıwı, shaqqan háreket etiwı, shınıqtırıwshı shınıǵıwları, orınlawı sıyaqlılardı úyretiw, mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń fizikalıq rawajlanıwın táminlewshi tálim tárbiya mazmunınıń tiykarın shólkemlestiredi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balaların tili hám oylawın ushın beriletuǵın tálim tárbiya mazmunı tómendegishe úsh baǵdardı óz ishine aladı.

1. Tili hám oylawın rawajlandırıw.
2. Sóz baylıǵı.
3. Dáslepki matematikalıq túsiniqler hám tábiyatqa bolǵan túsiniqlerin qalıplestiriw.

Tili hám oylanıwınıń rawajlanǵanlıǵı, sóz baylıǵına tán belgilengen talapqa erisiw balalardı dógerek átirap penen tanıstırıw, olarǵa ertek yamasa gúrińlerdi aytıp yamasa oqıp beriw, taqmaq yadlatıw, oy pikirin aytıwǵa úyretiw, bilim beriwshi oynılar usılında oylanıw iskerlikleri arqalı ámelge asırıladı.

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Mámleket talaplarında kórsetilgen kórsetkishlerge erisiw, jas áwladı jetilestiriwde balalar ushın mólsherlegen tele kórsetiw hám radio esittiriwlerdiń xizmeti maqsetli baǵdarda alıp barıladı. Bunda Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi, Ózbekstan teleradiokompaniyası menen birgelikte ata-analar hám tárbiyashılar ushın turaqlı kórsetiw hám esittiriwler alıp barıladı, mektep jasına shekemgi balalardıń ruhiy aqıllı hám fizikalıq rawajlanıwına xizmet etetuǵın hár túrli filmler dóretiledi.

Mámleket talapların turmısqa engiziw, en jaydırıwda ǵalaba xabar quralları keń qollanıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. I.A. Karimov Uzbekistan na poroge XX veka T-1997
2. I.A. Karimov «Garmonichno razvitoe pokolenie-osnova progressa Uzbekistana» T-1997
3. R. Xalabuzar “Metodika muzika vospitaniya” T-2005
4. G. Sharopova Maktabgacha ta’lim muassasalarda musiqani o’qitish metodikasi- T-2009

"Maspođtshoh" dostonida metonimiylarning uslubiy qo'llanilishi

Allanazarov E.E. f.i.k. - Ajiniyoz nomidagi Nokis davlat pedagogika instituti

**Jarilqaganova G.M. - Ajiniyoz nomidagi Nokis davlat pedagogika instituti,
turkiy tillar fakulteti 2 kurs talabasi**

Lingopoetikaga xos bo'lgan stilistikada nutqning obrazliligi, uslubning o'ziga xos xususiyati sifatida keng o'rganiladi va uning to'liq ma'nosi (badiiy adabiyot nomini o'zgartirish) so'zning boshqa narsaga yaqinligi sababli uning ma'nosining o'zgarishini anglatadi. Metonimiylar metaforalarga juda yaqin. Ularni bir-biridan farqlash uchun kontekstli badiiy matn kerak bo'ladi. Ob'ektlar atamasi ma'nosining metonimiyada o'rni ularning yaqinligiga bog'liq. Metonimiya stilistik-semantik matn

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

tilida aniq ko'rinadi. So'z badiiy kontekstga kirgandan so'ng, she'rning kompozitsion tasviri va estetik funksiyasiga qo'shiladi. Metonimiya (yunoncha metonomadzo bog'lanishlar badiiy adabiyot tilini aniqlanmagan raqam shaklida boyitishda keng qo'llaniladi (1.b.14).

Qoraqalpoq tilidagi metonimiyalar boshqa tillarda bo'lgani kabi adabiy tilda ham eng ko'p ishlatiladigan troplardan biridir. Metonimiyalar uslubiy maqsadlarda adabiy tilda, ayniqsa she'riyat tilida ko'p ishlatiladi va tilimizning leksik lug'ati va semantik ma'nolarini kengaytirishga xizmat qiladi. Rus olimlari V. V. Vinogradov, o'zbek olimlari S. Sultansaidova, O. Sharipova, shuningdek, qoraqalpoq tadqiqotchilari E. Berdimuratov, A. Bekbergenov, E. Allanazarov va boshqalar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan va baholi fikrlarini bildirishgan. (2.b. 47.). Ko'rinib turibdiki, metonimiya ko'plab boshqa dunyo tillari kabi qoraqalpoq tilida ham uslubiy ma'no yaratishda keng qo'llaniladi. Ulardan biri Maspodshoh dostonida ishlatilgan metonimitalardir.

*Xudo bizdan tirnoq ayadi,
Mening mollarim egasiz qoladi.
Jeti g'ayip maqsad-gol,
Xudoyim, sen tulxaga ega bo'lishing mumkin.*

Bu erdagi qo'shimchalarda "bola" va "beva" so'zlari "farishtalar" degan ma'noni anglatuvchi "etti" so'zidan kelib chiqqan va metonimiya orqali so'zning aniqligini oshirish uchun ishlatiladi. "" Inson har doim so'zlarni takomillashtirishga intiladi. Bunday hollarda, yuqorida sanab o'tilgan o'zaro bog'liq narsalardan birini aytib berish mumkin. Metonimiya, shuningdek, so'zlarning majoziy ma'nosiga asoslanadi. "[3.b.69.].

*Ko'rmagan qalb sirini bilmayman,
Agar siz ish haqida xabar bersangiz, ish yopiq,
Agar yolg'iz bo'lsangiz, nima uchun pul topasiz?
Qora qutining nusxasini bering, yarmi,
Sha'gir tav taa telmenleyseñ qaraysañ.*

Ushbu she'riy satrlarda metonimiya mohirona ishlatilib, eposning chiroyi va tiniqligi, tilining stilistik ta'sirchanligi, ekspressiv-emosionalligi oshgan. U ruhga haqiqiy ma'nosini yo'qotadi (salbiy ma'no tabiiy mavjudot), qora (salbiy ma'no belgidir) va boshqa ma'noga o'zgartirildi. Boshqacha qilib aytganda, uning so'zlari haqiqiy ma'nosida noaniq ma'noga ega edi.

*Maydanda bedew jelip em,
Men juda ko'p yaxshi narsalarni eritaman,
U menga bir katak yubordi.*

**“UCHINCHI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI” mavzusidagi ilmiy-amaliy birinchi
Respublika tarmoqli onlayn konferensiyasi**

Ayrim sifatdosh soʻzlar otni taʼriflash uchun ishlatilganda, soʻzlovchi va tinglovchiga oldindan maʼlum boʻlganligi sababli olib tashlanadi va uning oʻrniga "metonimiya" soʻzi qoʻshiladi [2.b.34].

*Naki nuhtojliging tayyor qilayin,
Oyparchağa xabarimni aytib kel,
Torigʻing ekib, xizmatingni qilayin.
Otrofung quba tol,
Men ushlab turardim,
Men aqldan ozdim,
Menga kimligingizni ayting,
Mening soʻzlarimni tinglang.*

Yuqorida aytib oʻtilgan ismlarning metonimiylar orqali eng muhim zavq beradigan obrazlar, rasmlar, hayot manzaralari jonli tasvirlangan. Xulosa qilib aytganda, eposda metonimiylardan mohirona foydalanish orqali badiiy tasvir, ekspressiv-emosional taʼsirchanlik, adabiy tiniqlik yanada kuchayganligini koʻrish mumkin. Aynan ushbu badiiylik oʻquvchining hikoyaga boʻlgan qiziqishini yanada kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. A.Bekbergenov. Qoraqalpoq tili stilistikasi. Nokis. " Qaraqalpaqstan ' , 1990
2. E.Berdimuratov. Zamonaviy qoraqalpoq tili leksikologiyasi. Nokis, " Bilim " 1994 .
3. S.Sultansaidova, Ó.Sharipova. O'zbek tilining stilistikasi. Toshkent. "Advokat-media markazi", 2009 y.